

UNIVERSIDAD INDÍGENA BOLIVIANA AYMARA “TUPAK KATARI”

Aymara Aru, Saranakasxata Yatxataña Uta
Instituto de Investigaciones de la Cultura y Lengua Aymara (IICLA)

AYMARA SAWUNAKA III

Mallkunakana Isinakapa, Sawukipa, Chichilla Wiska,
Q’urawa K’anaña

Justino Callisaya Acero

La Paz – Bolivia
Jallu qallta 2014

© Mallkunakana Isinakapa, Sawukipa, Chichilla Wiska, Q'urawa K'anaña

Jiliri irpiri: Lucio Choquehuanca Yujra

IICLA irpiri: Benigno Callizaya Ojeda

Yatxatiri: Justino Callisaya Acero

MALLKUNAKANA ISINAKAPANA AMUYUPA, CHIKUTI K'ANAÑANA SARANAKAPA, CHICHILLA WISKA KANAÑANA SARANAKAPA, Q'URAWA KANAÑA UKHAMARAKI CHICHILLA SAWUKIPA.

IICLA uksana yatxatirinaka:

Benigno Callizaya Ojeda

Bernardino Huallpa Chura

Honorio Limachi Choque

Irma Rojas Garay

Justino Callisaya Acero

Maximo Quisbert Quispe

Waldo Donato Mamani Cahuaya

Celso Anaya Quispe

German Hilaquita Quispe

Narddy Quispe Quispe

Wilmer David Aguilar Aguilar

Panka pata julli: Juana Callisaya Vda. de Rojas sawuri mama, Toke Pucuro, Jallu qallta phaxsi 2014

Panka pata wakt'ayiri: Wilson Lozada Hidalgo

Panka apsuri: Producciones Gráficas BUSTILLOS

Depósito Legal: 4-1-07-15 P.O.

I. S. B. N.: 978-99974-842-1-5

SENAPI: 1-080/2015

Nayriri utt 'a: UNIBOL Aymara “Tupak Katari”, Plaza Elizardo Pérez s./n. Cantón Warisata
Municipio de Achacachi - Provincia Omasuyos.

Pay'iri utt 'a: Localidad Cuyahuani - Municipio de Huarina – Provincia Omasuyos.

Arfa jakhu: 2895295 – 010-22136229.

Iwxa qillqa apiri: info@utupakkatari.edu.bo, Web. www.utupakkatari.edu.bo

Aka pankaxa Universidad Indígena Boliviana Aymara “Tupak Katari” jach'a yatiqaña utana apsutawa, ukhamarusa 1322 kamachimpi uñjatarakiwa.

JARA

JARA	3
UÑACHT'A.....	7
Amuyu juk'achata.....	9
Resumen.....	10
Abstract	11
Qallta arunaka	13
NAYRIRI PHAT'A	15
LA PAZ UKHAMARAKI ORURO DEPARTAMENTO TUQINA	
MALLKUNAKANA ISINAKAPATA.....	15
Qallta arunaka	15
Inka pachana isichañxata	17
Qawqha jaqinakasa inka pachana utjatapa	18
Isinakaxa inka pachana kunjama uñjatataynasa	23
Inka pachana yupaychañxata.....	24
Irpirinakasana paya thakhiñcha	26
Saranakasaru thakhi utt'ayata.....	27
¿Kunasa thakhixa?	32
Irpirinakana isinakampi uskusitapata.....	33
Sindicato irpirinakana isinakapa.....	35
Autoridades originarias saranakapxata	38
Axawiri marka mallkuna saranakapxata	38
Ayllu: Tata Sapana, Kumuna Crucero, mallkuna saranakapxata.....	45
Kamsañsa muni mallkunakana isinakapaxa	49
PAYIRI PHAT'A.....	53
CHIKUTI.....	53
Qallta arunaka	54

Chikuti uskusiñata	57
Chikuti k'anañxata.....	61
Chikuti sutinaka.....	63
Chikuti yanakana sutinakapa.....	66
Kunjamasa wakichata, k'anata	67
Chikutixa kawkhansa aljata.....	68
Chikutina chanipa.....	68
 KIMSIRI PHAT'A	 69
 WISKA K'ANAÑATA.....	 69
Qallta arunaka	70
Kunatakisa wiskasa q'urawasa k'anatana	70
Wiska K'anaña	72
Wiska k'anañana saranaka	74
Pusi ch'ankhata k'anata wiska (4).....	74
Phisqha ch'ankhata k'anata wiska (5)	75
Kimsa qallqu ch'ankhata k'anata wiska (8)	76
1ri. Ch'ankha mismita k'anata (8).....	77
2ri. Rumu rumu (8)	77
3ri. Suk'u - tika - sullphu (8)	77
4ri. Link'u wiska (8).....	78
Link'u wiska k'anaña thakhi.....	79
5ri. Chichilla – k'ili - tika wiska (8)	80
Tunka suxtani ch'ankhata k'anata wiska “Mullut'uma” (16)	85
1ri. Tama apsu.....	85
2ri. Tama apsu.....	86
3ri. Tama apsu	86
4ri. Tama apsu	87
Paya tunka ch'ankhata k'anata wiska “phalt'a – palala chichilla” (20).....	87
Paya tunka pusini ch'ankhata k'anata wiska “qachu chichilla” (24).....	88
Paya tunka kinsaqallquni ch'ankhata k'anata wiska (28).....	90
Kimsa tunka payani ch'ankhata k'anata waka nayra wiska,	

kimsa, pusi samini ch'ankhata (32)	91
Kimsa tunka payani ch'ankhata k'anata "phalt'a chichilla" (32)	92
Kunjamasa phalt'a chichilla 32 ch'ankhata k'anaña	92
Kimsa tunka suxtani ch'ankhata k'anata "phalt'a chichilla" (36)	93
Kimsa tunka suxtani ch'ankhata k'anata "urqu chichilla - apsu wiska" (36)	95
Apsu wiska - urqu chichilla wiskana ch'ankha jakhunakapa	96
Urqu chichilla – apsu wiska k'anañana saranakapa	97
Kunatsa apsu wiska sutini	98
Kunjamsa kimsiri ch'ankha irpantaña.....	98
Kunjamasa urqu chichilla k'anasi	99
Urqu chichilla k'anañana jaquñanakapa	101
Wiska k'anatanakana uñtanakapa	119
T'aqsu wiskanakaxa akhamanakawa	121
Kunjama k'anatasa wiskanakaxa	123
Wiska k'anaña saranaka ch'umsuta	124
PUSIRI PHAT'A.....	125
Q'URAWA K'ANANATA.....	125
Qallta arunaka	125
Q'urawana sara sutinakapa.....	127
Q'urawanakaxa Kunjama k'anatasa.....	129
Kunatakisa q'urawaxa k'anata.....	130
Kunjamsa q'urawa k'anaña yatiqapxatayna.....	131
Qarwa awatiña q'urawa.....	133
Thuqhuña q'urawa.....	136
Misataki k'anata q'urawa	137
Q'urawa k'anañana ch'ankha jakhunakapa	138
Q'urawana k'ananakapa.....	141
Q'urawa k'anaña yati saranaka	144
PHISQHIRI PHAT'A.....	145
SILLKU SAWUKIPA.....	145

Qallta arunaka	146
Kunasa sawukipaña	147
Sawukipaña sillkukipaña	148
1ri. K'utu sawukipa	149
2ri. Tikunwayu sawukipa	150
Tikunwayu ch'ankha jakhunaka	150
Tikunwayu sawukipa pallaña	151
3ri. Kimsa jisk'a nayrani q'iwí sillku	152
Tilaña	152
Kimsa jisk'a nayrani q'iwí sillku pallaña	154
1ri. Thakhi: Maya nayra mistuyañatakixa kupi tuqiru paypacha parisa ch'ankha q'iwisa qalltaña	154
2ri. Thakhi: Paya nayra mistuyañatakixa ch'iqá tuqiru paypacha parisa ch'ankha q'iwisa qalltaña.	155
4ri. Ch'ulla q'iwí sillku sawukipa (ch'umphí, ch'iyara, janq'u ch'amkhampita)... Ch'ulla sillku tiljaña	157
Ch'ulla sillku illawt'aña	157
Ch'ulla sillkumpi q'iwikipasa sawukipañataki pallt'aña	158
1ri. Maya pallt'a nayra mistuyaña qalltañataki	158
2ri. Payiri pallt'a nayra tukuyañataki	159
5ri. Purapa "q'iwí sillku – chichilla" sawukipa	161
Purapa chichilla sawukipa tiljaña	161
Purapa chichilla illawt'aña	162
Purapa chichilla pallt'aña	163
1ri. Nayriri ch'umphí nayra pallaña	164
2ri. Payiri ch'iyara nayra pallaña	165
Qutuntasa qipantasa purapa chichilla pallaña	168
6ri. Kumpaña	173
Kunjamasa kumpaña	174
Qhipa arunaka	175
Yanapiri pankanaka	177
Yanapiri jila kullakanaka	181

UÑACHT'A

Bolivia markana, kunapachati yanqha amuyuni jaqinaka khitinakati Aymara, Qhichwa aylluna qamasirinakaru jani wali amuyumpi uñjapkanxa, jupanakawa khaysa Sucre markana *Universidad Mayor Real y Pontificia San Francisco Xavier de Chuquisaca* uksana wayna tawaqu yatiqirinakampi aruskipt'asa 24 de mayo 2008 marana jani asxart'asa pata thaya uraqita, qhirwa uraqita jutirinakaru jani walipuni lurawayapxatayna. Ukhama uñjasawa, jilata *Evo Morales Ayma Bolivia* Marka jiliri irpiri *Pacto de Unidad* jach'a marka tamacha irpirinakaru jawillt'atayna, kuna jani walinakati *Sucre* markana utjkana ukxata aruskipt'asa amuyt'añataki.

Uka tantachanxa mayja amuyumpiwa wali qhurumpi *Universidad Mayor Real y Pontificia San Francisco Xavier* uksa jach'a yatiqaña uta uksana yatiqirinakaru k'umiwayapxatayna, ukhama aruskipt'kasawa maya amtaru puripxatayna, uka amtasti kimsa *Universidades Indígenas Bolivianas* maya kamachimpi thakhiñchata utt'ayañataki, uka jach'a yatiqaña utanakasti aknirinakawa: *UNIBOL Aymara "Tupak Katari"*; *UNIBOL Quechua "Casimiro Huanca"*; *UNIBOL Guaraní y Pueblos de Tierras Bajas "Apiaguaiki Tüpa"*, aka jach'a yatiqaña utanaka llumpaqa phaxsita 2 uru saraqataru 2008 marana D.S. 29664 kamachimpi thakhiñchata utt'asiwayi.

Ukhamakipanwa Aymara Aru, Saranakasxata Yatxataña Uta (IICLA) jallu qallta phaxsita 17 urunaka saraqataru 2009 marana R.R. N° 020/2009 kamachimpi utt'asiwayi, ukxaru Junta Comunitaria Tantacha 012/2013 kamachimpi IICLA uta utt'ata jaysawayxaraki, Aymara markasana saranakapa, arusa, amuyunakasa ukhamaraki luranakasata yatxatasa ch'amampi nayraqataru sarantayañataki, ukhamata Aymara marka taqiwjana uñt'atañapataki.

Ukhamakipanwa, sapa maranjama Aymara Aru, Saranakasxata Yatxataña Uta (IICLA) uksana yatxatatanaka pankaru tukuyasa apsutaski, sañani, jichha maraxa akniri pankanakawa markachirinakaru uñacht'ayata: Willka Aru N° 4; AYMARATA Ullart'asa qillqt'añani; Wawata, wayna tawaqkama jiltañapana, amuyupana mayjt'anakapa; AYMARA SAWUNAKA III Mallkunakana isinakapa, sawukipa, chichilla wiska, q'urawa k'anaña; K'ISPIÑA, Qullana juphata lurt'ata; Jach'a yatiqaña utanakatpacha, amuyunakasa saranakasaru kutikipjtayaña; JUPHA ACHUYAÑA; Qarwa usunaka saranakarjama qullaña; SAWUTA SALTANAKA; AYMARA SUNI AYNUQA; Wakaru tutura llachhu alimpi manq'ayasina millk'i jilxattayañxata ukhamaraki allpachu purakana laq'unakapa qullañxata; Juphata *barras energéticas* yatiqiri wawanakataki suma manq'a wakichañxata; *JUNTA COMUNITARIA UNIBOL AYMARA "TUPAK KATARI"*; *Video documental* p'ap'i wakiyañxata.

Lucio Choquehuanca Yujra
RECTOR
UNIBOL Aymara "Tupak Katari"

Amuyu juk'achata

Aymara markana jiliri irpiri mallkunakana isinakapa sapa tuqina uraqirjamawa isinakapxa saranakaparu majt'ayasawa sawupxi, uskusipxaraki, ukxa tuqita janiwa aymara aruta qillqatanakaxa utjkarakiti, ukata qhathunakaru purisa, sawuri mamanakaru sawuña saranakapa uñaqasa, jiskht'asa, sawukipa ch'ankha saltanakana jakhunakapa jakht'asa, wiska ukhamaraki q'urawa k'anaña yant'asa, saranakapata amuyt'asa ukhama wakichatawa. Curahuara de Carangas, Totora Marka, departamento de Oruro ukhamaraki Toke Pucuro, provincia Omasuyos, Municipio de Caquiaviri provincia Pacajes departamento de La Paz, isinaka uskusiñana aski munañaniña tantachana churata amuyunakapa, churatapxata juk'ampinakata qillqt'atawa.

Aka yatxataxa phisqharu jaljatawa: Nayriri, taqi irpiri mallkunakana isinakampi uskusitapata, isinakapaxa kamsañsa muni, kunapachansa suma uñjata kunapachansa uskusipxi. Payiri, chikutixa kunjama uñjatasa, kunjamsa uskusipxaraki, kunjama k'anatarakisa, kunjama k'anaña lasullanakaxa wakichatasa. Kimsiri, kunatakisa wiskasa q'urawasa k'anatana, wiska k'anañana saranakapa, pusi ch'ankhata (4) k'anaña, chichilla – k'ili - tika wiska (8), tunka suxtani (16) ch'ankhata k'anata mullut'uma wiska, paya tunka pusini ch'ankhata k'anata qachu chichilla wiska (24), kimsa tunka suxtani ch'ankhata k'anata urqu chichilla - apsu wiska (36) ch'ankhata k'anata phalt'a chichilla. Pusiri, kunatakisa q'urawaxa k'anata, qarwa awatiña q'urawa, thuqhuña q'urawa, misaru uskuñataki k'anata q'urawa. Phisqhiri, sawukipaña sillkukipaña: ch'ulla q'iwi sillku, purapa q'iwi sillku sawukipa, juk'ampinakata qillqt'atawa.

Aka yatxatata, uka Universidad Indígena Boliviana AymaraTupak Katari (UNIBOL-A-TK) ukxa utana yatiqirinakaru yanapt'añataki, markachirinakataki, yatxatirinakataki, juk'ampi yaqha yatinaka wakicht'apxañapataki qillqt'atawa.

Resumen

Las vestimentas de las autoridades originarias del pueblo aymara se distinguen desde sus territorios o poblaciones, estas prendas tejidas tienen el poder simbólico de vestir. Al respecto no existen muchos escritos en idioma aymara, entonces acudiendo a las ferias, preguntando a las tejedoras sobre los procesos, observando los diferentes tejidos, contando los hilos o cordones, probando el trenzado y analizando las secuencias se consiguió la información. Asimismo se escribe sobre los pensamientos, creencias el poder que dan los tejidos a las autoridades de los ayllus en las localidades de Curahuara de Carangas y Totora del departamento de Oruro, comunidad Toke Pucuro y Toke Ajllata de la provincia Omasuyos y Municipio Caquiaviri de la provincia Pacajes del departamento de La Paz.

Este trabajo de investigación se divide en cinco capítulos: la primera se explica sobre la vestimenta de las autoridades principales de los pueblos, el significado y poder que representando los mismos y el tiempo en el que los usan. El segundo capítulo explica la representación, la preparación del material y el respectivo trenzado y el uso del chicote. En el tercer capítulo se desarrolla sobre el trenzado de la sogá y la onda; los procedimientos del trenzado de cuatro, ocho, dieciséis, veinticuatro, treinta y seis hebras denominado con un nombre específico cada uno de ellos. El cuarto capítulo trata sobre el trenzado de la onda de lana alpaca, para pastar ganado, trenzado de onda para bailar, el trenzado de onda para una mesa ritual. Finalmente el quinto capítulo trata sobre el tejido de contorno del principal tejido superpuesto de ch'ulla chichilla, purapa chichilla y otras con diferentes denominaciones de acuerdo a los procesos de elaboración del tejido, cada uno con el respectivo seguimiento específico.

Este trabajo de investigación fue escrito para apoyar y profundizar los conocimientos de los estudiantes de la Universidad Indígena Boliviana Aymara Tupak Katari (UNIBOL-A-TK), para dar información a la población en general, para los investigadores, para que puedan profundizar y escribir otras investigaciones a partir de este tópico.

Abstract

The typical clothing of the native authorities in the Aymara communities differentiates according to where they come from, and according to the symbolic power these woven clothes represent. There are few documents written in Aymara language about that topic. In spite of that, the information about the clothes was gotten from the weavers at the fairs, counting threads and weaving. So this document explains the importance, thoughts, beliefs, and other features about the typical clothes in Curahuara de Carangas and Totora towns of the Oruro department, Toke Pucuro and Toke Ajllata which are located in Omasuyos province, and finally Caquiaviri town of the Pacajes province, which is in La Paz department.

This investigation is divided in five chapters: the first one explains about the clothing of the principal authorities in the towns, the meaning, the time when they wear those clothes and the power that they represent. The second chapter explains about the representation, preparation of the materials, the braiding and the respective use of the whip. The third chapter is about the braiding of the rope and the sling; with four, eight, sixteen, twenty four and thirty six threads, called each one with special names. The fourth chapter refers to the braiding with alpaca wool, used in order to graze cattle, the braiding of the sling for dancing, and the braiding of the sling for ritual purposes. Finally, the last chapter refers to the kinds of weave to complete on the edge of the principal weave, called each one with different names according to the making process.

This investigation was written to help and increase the knowledge of the students at Universidad Indígena Boliviana Aymara Tupak Katari (UNIBOL-A-TK), as well as to give information to the people in the communities and researchers who may want to write other investigations about this topic.

Qallta arunaka

Aka qillqataxa Aymara markana jiliri irpiri mallkunakana isinapakata mayjt'anapakata saranapakata, sawukipata, wiska q'urawa k'anañxata qhathunakaru purisa, sawuri mamanakaru isi munañapa uñachayatapata, sawukipañata, wiska q'urawa k'anañata saranakapa uñaqasa, jiskht'asa qillqt'atawa. Curahuara de Carangas, Totora Marka, departamento de Oruro, ukhamaraki Toke Pucuro, Toke Ajllata *provincia Omasuyos*, Axawiri Marka provincia Pacajes departamento de La Paz, uksanakata qillqt'atawa, ukhamarusa yatiqiri wayna tawaqunakaru yanapt'añataki, yatinaka jani chhaqhañapataki, juk'ampi yatintañataki wakichatawa, aka qillqataxa phisqha phat'aru wakichatarakiwa:

1ri. phat'a, La Paz ukhamaraki Oruro departamento tuqina mallkunakana isinapakata, inka pachana isichasiñxata, nayra maranakana qawqha jaqinakasa inka pachana utjatapa isinakaxa kunjama uñjatataynasa, jiliri irpirinaka paya thakhi saranakaparu sarnaqapxi, nayra saranakasaru thakhi utt'ayataru ukhamaraki sindicato irpirinakana saranakaparu, *autoridades originarias* saranakapxata, Axawiri marka mallkuna saranakapxata, ayllu: Tata Sapana, kumuna Crucero mallkuna saranakapxata, kamsañsa muni mallkunakana isinapakaxa ukanakata qillqt'atawa.

2ri. phat'a, chikuti uskusiñata, chikuti k'anañana saranakapxata, sutinapakata, kawkhansa aljata, qawqhasa chikutina chanipa uksanakata qillqt'atawa.

3ri. phat’a, wiska k’anañata, kunatakisa wiskasa q’urawasa k’anatana, pusi ch’ankhata k’anata wiska (4), phisqha ch’ankhata k’anata wiska (5), kimsaqallqu ch’ankhata k’anata: ch’ankha mismita, rumurumu, suk’u - sullphu, link’u, chichilla – k’ili-tika, tunka suxtani ch’ankhata k’anata “mullut’uma” tama apsunakapa, paya tunka ch’ankhata k’anata “phalt’a – palala chichilla”, paya tunka pusini ch’ankhata k’anata “qachu chichilla” (24), kimsa tunka payani ch’ankhata k’anata waka nayra wiska, kimsa tunka suxtani ch’ankhata k’anata “urqu chichilla – apsu wiska” (36), apsuwiska - urqu chichilla wiskana ch’ankha jakhunakapa, ch’ankha irpantaña jaquñana saranakapa, wiska k’anañana saranakapa ch’umsuta, ukanakawa qhanañchata.

4ri. phat’a, q’urawa k’anañana sara sutinakapa, kunatakisa q’urawaxak’anata, kunjamsak’anañayatiqapxatayna, qarwa awatiña q’urawa, thuqhuña q’urawa, misataki k’anata q’urawa, q’urawa k’anañana ch’ankha jakhunakapa saranakapa juk’ampinakata qillqatawa.

5ri. phat’a, sillku sawukipa, k’utu sawukipa, tikunwayu sawukipa, kimsa jisk’a nayrani q’iwi sillkuna thakhinakapa, ch’ulla q’iwi sillku sawukipa, purapa “q’iwi sillku “chichilla” taqi uka sawukipañanakana saranakapata qillqt’atawa.

Qhiparuxa kuna yatinakasa wakisi juk’ampi yatxataña, kuna jani walt’anakasa utjaraki ukanakawa qhanañchatarakini jutiri maranakana yatxatañataki.

NAYRIRI PHAT'A

LA PAZ UKHAMARAKI ORURO DEPARTAMENTO TUQUINA MALLKUNAKANA ISINAKAPATA

Congreso Cantonal de Campesinos tantachana irpirinakana arsutanakapa ist'asipxki, Santiago de Huata, provincia Omasuyos, 07 Anata phaxsi, 2014.

Qallta arunaka

Wakisiwa qhanañchaña kunjamsa suni, pata pampa uraqinakanxa pachaxa sararaki, uksatxa *Luis Guillermo Lumbreras* yatxatirixa qillqt'asa sarakitayna: Uka niya suni uraqinakanxa jalluxa niya 400 mm, ukhakwa sapa marana puriraki, ukhamata

yaqhipawjanakana jisk'a qutanakasa utjaraki, jawiranakasa, uma jant'anakasa ukanakakiwa alinaku uywanaku jakaña churaki; ukhamipanxa sataña uywa uywaña maya juk'pachakiwa, ukata waña uraqinakana jilpacha uka uraqinakana uywakiwa jilpacha uywatarakixa, sasawa qillt'arakitayna. Ukhamarusa wakisiwa qhanañaña uka 4300 msnm uka patanakana 3 ukhamaraki 4 °C, ukhawa thaya ch'uch'uxa, ukhamarusa sapa arumanakana aña juyphinirakiwa, ukawa alinaka jani jilaykiti, yaqhipa qullunakana uyucht'ata ukawjanaki kuna alinakasa utjarakixa. Chhuxlla pastunakaxa jallupachana janiwa jilapxaraki, awti pachanxa wañsarakixa ukata pastunakaxa wañarxi, ukhaxa janiwa uywanakana manq'añapataki utjxaraki, ukawa jani askikiti sasawa qillqt'awayatayna. Uka suni tuqinaka qarwa, allpaqa, suri uywanakawa utjarakixa. Ukhamarusa akhamajuyranakarakixa achuraki: ch'uqi, apilla, ulluku, siwara, jupha, qañawa uka achunakaxa suni jak'anakana achurinakarakixa.

Lumbreras yatxatirixa qillqt'askakiwa, pachanakaxa junt'uta ch'uch'urkipawaychi, mayaru mayjt'awaychi ukaxa waranqa waranqa maranakana, sañani 14 waranqata 12 waranqama a.C., uka maranakana aka uraqina uywa utjirinakasa mayjaptawayarakchi, siwa; ukhamata uru uywanaka manq'añataki jiwayañatakixa llusq'a qalata lurasipxatapa, ukaxa philicharu nach'katasawa uywanaku illapt'apxiritapana. Khaysa *Panamá, Los Andes - Perú (Jawamachay - Ayacucho), Chile, Argentina (Los Toldos)* uksanakana philichataki lurata jisk'a qalanakaxa uñstchixa, niya 11 ukhamaraki 8 waranqa a.C.; qhipa maranakana uka putunakana qamiri jaqinakaxa ali achunaka, jisk'a uri uywanakampi apthapisa jakapxiritapa, ukaxa Guitarrero putuna ukhama uywanakana yaqha yänakana jilt'anakapa jikxatapxatapa; ukhamarusa *Augusto Cardich* yatxatirixa *Cajamarca* tuqina uka kipkaraki *Lynch Cuenca Ecuador* jikxatapxatayna, sasawa qillqt'awayapxatayna.

Uka qhipa maranakana *Paiján* ukhamaraki *Guitarrero* I. uka 8000 marata 3000 a.C. marakama putunakana wanaku, wari ch'akhanaka jikxatapxchi, uka uywanaka jiwayirinakaxa uka uri uywanaka manq'añataki uywxapxatapa, sasawa qillqt'apxat'ayna.

Uka putunakana ch'akhanaka jikxatataxi niyakiya qarwa, allpaqasa uywataxchi ukata taqi *Los Andes* uksanakaru ch'iqitatxatapa uka amuyu churistu. Qhipa maranakana, Junin, Titi Qaqa quta thiyanakana, uka jak'anakana qhipa maranakana qarwa kasta uywanaka uywaña yatintxapxatapa, uka kipkaraki yapu yapuchaña yatintxapxatapa; uka maranakana mayawjaruki jaqinakaxa utt'xapxataparaki.

Telarmachay uka VII, 7000 – 1800 maranaka a.C., Lavallé qillqt'ataynawa, uksa putunakana akhama wari, wanaku, taruja ch'akhanaka jikxatapxatayna:

Pacha	Wari, wanaku	Taruja	Maranaka
VII	65%	34%	7000-5200 a.C.
VI	78%	21%	5200-4800 a.C.
V	86%	13%	4800-3000 a.C.
IV	90%	10%	3000-1800 a.C.

Janira España tuqita janq'u ajanuni jaqinakaxa purinipxki uka maranakana *Miriam Salas Olivari* k'anañatxa ukhamaraki sawuñata yatxatiri kullakaxa akhama qillqt'arakitayna: 2000 a.C. uka 1532 d. C. marakamasa sawuñanakasa k'anañanakasa waranqa waranqa maranakawa yant'asa yant'asa ukhamaraki amuyt'asa sawupxatayna. Uka *Guitarrero* putunxa 8000 a.C. uka alinakata apsusa ch'awara ch'ankhanaka mismipxatapa, ukanakampixa k'anatanaka, lasunaka, muxsa achunaka apnaqañataki yanaka lurapxiritayna; jaqinakaxa jiljatxchi ukhamata juk'ampi suma sarxarupxatapa. Uksatxa saskakiwa, niya 2500 a.C. qhiyata sawuta mallkuni, asirunakani, challwanakani, uywirinakani, sawuta isinaka jikxatatapa (*Junius Bird en Huaca Prieta - La Libertad*) uksankiwa, sasawa qillqt'apxi. Uka kipkarakiwa: Chavin, Paracas, Mochica, Nazca, Chancay, Tiahuanaco, Wari, Inca ukaxa niya 500 a.C. uka 1532 d.C. uka irama ukhamaraki sayt'ata tiliranakata wak'a, isinaka suma samiñchata, phuyunakani k'achacht'ata ukhama sawuta isinaka jikxatapxatayna.

Inka pachana isichañxata

Tawantinsuyu uksana sawutanakaxa yapu yapuchañanjama sawuñana mit'a utjatapana, ukhamarusa uka sawuñanakaxa uywirinakaru yupaychañaru chikanchatachina, ukhamaraki apxarusiñataki - sartañataki jisnawa: *unco* uka niya kamisaru uñtata, t'arwata ukhamaraki qhiyata qapusa sawutatapana, uka janchiru lluch'untasiñataki, acsu, warminakana qunqurkama llawt'asipxañapataki, "ahuasca" ukhamaraki inkataki "cumbi" ukaxa qhana jaqstañapataki. *Estado* inkanxa walja isinaka lurayasaxa ch'axwana atipjirinakaruwa lakirapxiritayna. Sawuta isinaka

nakhantayasa uywirinakaru luqtasa yupaychapxatapa, jach'a tantasiña utanakaru jiwakiñapataki apkatapxiritapa, sasawa qillqt'apxi.

España tuqita purinipxki ukata qhiparuxa *virreinato del Perú* uka uraqixa *Panamá* uksata *Cabo de Hornos* uksa markanakanwa wayita tilirata sawuña *obrajes* sutini utanakaxa utt'ayasiwayana, uka utanakana sawupxatapa, k'anapxatapa ukhamaraki p'itapxatapa; sumrirunaka lurapxatapa: wayitanaka, ikiña chusinaka, yaqha isinaka juk'ampinaka. Ukhamata uka *encomendero* sutini patrunanakaxa *obrajes* utanaka utachrantayapxatapa, ukanakana maya *mayordomo oficina* jisk'a utata uñjasa akhama irnaqayapxatapana: t'arwa chijllañana, t'axsuñana, t'arwa t'isañana, qapuñana, khiwsuñana, tilañana, ukhamata tilirata sawupxatapana, qhiparuxa wayitaxa imataxatapana, ukhama tukuyapxana sasawa qillqt'apxatayna. Uka jach'a *obrajes* utanakana uruxa irnaqatapa, chika uruxa manq'apxatapa, arumaxa pachpana ikipxatapa, ukhamata usunaka katusina jiwañarusa puripxatapana sasawa qillt'arakitayna¹.

Qawqha jaqinakasa inka pachana utjatapa

Pirwa tuqina uka *siglo XVI* maya juk'aki uksata qillqirinakaxa utjarakchi sasawa Nathan Wachtel yatxatirixa qillqt'arakitayna, janiwa sumpacha sañani 1530 nayraxana, niya akhamawa sasaxa qillqt'apxaraki, janira *España* tuqita jaqinakaxa purinipxki uka maranakana 4,5 ukhamaraki 32 milluna jaqinakaya utjchispa ukhama qillqt'apxatayna.

Purinipxatapata qhipa maranakana juk'ata juk'ata jaqinakaxa tukusiwayxatapa, uka *Berkeley México* uksa jaqinaka utjatapa uñakipasaxa niya 10 milluna utjchispa, Cook ukhamaraki Borah jupanakaxa 25 milluna jaqinaka utjchispa. Taqpacha niya 40 milluna, niyasa 80 milluna taqpacha América tuqina utjchispa sasawa qillqt'apxatayna; uka maranakana Europa uksana 100 milluna jaqinakatsa pisiki utjchispana; taqpacha aka *mundo* uraqina 400 milluna. Saskakiwa, tunqu achki ukha uraqinakana jilpacha jaqinakaxa utjatapana; ukhamata Berkeley yatxatirixa *España* tuqita México uraqiru purinitata uksaru jaqinakaxa añcha juk'aptatapa akhama: 1519, 25 milluna; 1532 16,8 milluna; 1548, 2,65 milluna; 1580, 1,9 milluna; 1605, 1,075 milluna (Wachtel, 1976:137-138). Kunjamapachasa Imperio Inkana México

1 Miriam Salas Olivari yatxatiri Pág. 460

uksampi mayaru jakhthapisaxa juk'ampi waljaspawa, Pirwa tuqina qawqha jaqisa utjatapa inka pachana siglo XVI qillqt'atanakaxa janikjamakiwa chiqatapakiti, uka 1560 marana "*Colección Muñoz*" Márquez de Cañete qillqatanxa siwa: uka 1561 utjchina 396.000 *tributo* churirinaka taqi jaqinakaxa 1.760.000 jaqinaka utjatapa, ukaxa jani phuqhatakchiti (Wachtel, 1976:138-139), yaqha yatxatirinakaxa maya maya amuyt'apxarakitayna.

David Noble Cook² yatxatirixa ukhama 1520 marana 3.300.000 ukha jaqinakaya utjchispa juk'ata ukhamarusa jaqi miratapatsa, pisiqatapatsa qhanañchawayarakiwa, ukhamarusa waljatxa 9 milluna jiqinakaya utjchispa janira España tuqita jaqinakaxa purinipkchi sasa qhanañchasawa qillqt'arakitayna.

Sumpacha uka qhipa *tributo* churiri jaqinakana jakhunakapa uñakipañani:

2 David Noble Cook. *Demographic Collapse Indian Peru, 1520-1620*. Cambridge: Cambridge University Press, 1981, p.94. La población estimada por el autor se basó en el empleo del método de proyección censal, el cual tomó la información registrada e en diferentes visitas, tasas y censos que se realizaron por los españoles, inmediatamente después de la conquista. Cook señala que la más importante fuente para el estudio de la demografía histórica, en el tardío siglo XVI peruano, es el censo general que registró el virrey Francisco de Toledo. No obstante, las posteriores revistas, conjuntamente analizadas con las primeras informaciones demográficas, sirven al autor para estimar la población indígena hacia 1520 en 3.300.000 habitantes. Cook, además, analiza el problema de las estimaciones poblacionales dadas por Rowe, Smith, Dobyns y Wachtel, a partir de una crítica documental de las fuentes históricas y las metodologías empleadas por estos autores. No obstante, es importante subrayar que la cifra calculada por el autor representa su estimación más baja de la población indígena hacia 1520. La aplicación de diferentes métodos para cuantificar la población indígena existente al tiempo de la conquista, empleadas por diferentes autores convergen en señalar un aproximado de 3 a 4 millones de habitantes como población mínima. Sin embargo, difieren respecto a la estimación mayor de la población indígena. Cook señala como estimación mayor aproximadamente 9 millones de habitantes.

RESUMEN DE LAS PRINCIPALES FUENTES ACERCA DE LA POBLACIÓN DEL PERÚ EN EL SIGLO XVI*

Provincias	1560(aprox) L. de V.	1561 Man.	1561 Man.	1571 V. de E. R.G.I.	1586 C.A.	1591? M.F.	1628 V. de E.
	Tributarios	Tributario	Población total	Tributarios	Población total	Tributario	Tributarios
Quito	43,000	48,134	240,67		118,141	24,38	
Cuenca	8,000					1,472	
Zamora	5,000	6,093	11,222		8,100	685	
Loja	6,000	3,647	9,495		16,000	2,849	
Jaén	10,000				11,397	2,654	
Puerto Viejo	1,500	1,377	2,297		4,102	1,253	
J. Salinas	18,000				40,000		
J. Moyobamba					3,993	678,000	
Piura	6,000	6,054	16,617	94,857	12,818	3,537	59,358
Guayaquil	3,000	2,280	4,742		7,355	2,198	
Trujillo	42,000	42,000	215,000		79,670	17,597	
Chachapoyas	16,000	16,309	58,397		40,311	7,045	
Huánuco	23,000	23,506	118,470			18,089	
Los Reyes	25,000	25,577	99,601			30,708	
Jauja		5,328	17,248				
Huamanga	33,000	22,504	112,520	22,162/35,000	153,495	26,054	16,542
Arequipa	40,000	40,366	201,830	23,943	93,975	19,794	16,972
Cuzco	77,000	77,000	267,000	67,550	400,075	74,977	65,660
La Paz	30,000	30,131	150,655	28,612	131,189	27,837	28,302
Charcas/La Plata	46,000	46,560	232,800	32,492	144,436	31,671	29,908
Potosí	30,000						
Chucuito				17,779	81,698	17,779	13,364
TOTAL	462,500	396,866	1758,564		1346,755	311,257	

* Nathal Wachtel, *Los vencidos: los indios del Perú frente a la conquista española (1530-1570)*. Madrid: Alianza Editorial, 1976, p.335. El autor ha recopilado la información demográfica registrada en la obra de López de Velasco (1560 aprox. L. de V.), Manuscrito de la Colección Muñoz de la Biblioteca de la Academia Real de Historia de España (1561 Man.), Vázquez de Espinosa (1571 y 1628 V. de E.), Relaciones Geográficas de Indias (1571 R.G.I.), Canelas Albarrán (1591 C.A.) y Morales Figueroa (¿1591? M.F.)

Potosí uksana qhuyalanaka uñstayataxa, uka español encomendero jaqinakaruxa México uksa jayatpacha, Quito ukhamaraki Paraguay, Tucumán, Buenos Aires, Chile uka Pirwa, Zaña, Lima, Huamanga, Arequipa, Cuzco, Córdoba uksachiqa sarkasina yaqha uraqi

tuqinakansa qhuyalanaka uñstatapawa p'arxtayatayna, ukatakixa achuyatanaka utjañapatakixa qhuyanakana irnaqirinakataki, ukhamata alakipasa qullqi jani ukaxa qhuyala (qullqi - mineral) jikxatañataki, ukhamipanxa uka qhuyala apsuña minanakaxa janirakiwa uñstatapaxa yaqha kasta utjirinakampi chikachatakarakinti, kunjamti *obrajes* uñstatapaxa jaya uraquinakana qhuyala apsupxkisa uksanakaru, jayakipansa sawutanakapa aljañataki puriyapxataynaxa.

Quito ukhamaraki Chile tuqina juk'aki quri apsxasina ukata uksaruwa *obrajes* sawuña utanakaxa uñstayawayapxatayna, ukxa aksa uraquinakana qamiri jaqinakana ch'amapa ch'irwsuñataki, *Potosí* qullqi qhuyala utjkipansa *obrajes* uñstayapxatapa (Miriam Salas Olivare, 2009:474).

Piwa uka kipkaraki jichha *Ecuador* tuqina, *obrajes* sawuña utanakaxa qhichwa arsupxki uksa qullu tuqi uraquinakana uñstawayana. Uka *obrajes* utanakaxa akawja uraquinakana uñstawayana: *Cajamarca, Huamachuco, Conchucos, Huaylas, Huánuco, Cajatambo, Huamalíes, Jauja, Abancay, Huamanga, Arequipa* ukhamaraki *Cuzco* tuqina yaqhanakampisa. Uka jichha pachana *Ecuador* tuqina, *obrajes* sawuña utanakaxa niya näyra *Quito*, uka *callejón andino Quito* ukhamaraki walja pachpana qamiri (indígenas) jaqinakana sañani uka Otavalo, Latacunga ukhamaraki Riobamba, uksa uraquinakaruwa utacht'apxatayna.

Uka *virreinato del Perú*, uksana sawuta isinaka, aychanaka, waña juyranaka, ch'uqinaka khayasa *Lima, Huancavelica, Huamanga, Cuzco* tuqinakana wali munapxana; qhipa maranakanxa, *Potosí* qhuyala uñstatapaxa, isinaka ukhamaraki juyranakana pist'atapawa *haciendas* ukhamaraki *obrajes* waljpacha uñstañapataki qhanstawayi. *Colonia* pachana jilpacha *obrajes* utanakana añchapuni irnaqapxana, ukhamarusa manq'añanakasa isinakasa pisintarakina. Ukhamata achunakasa isinakasa waljpacha jaqinakana isisiñapataki manq'añapatakisa munasirakina, ukhamata *encomenderos* sutini patruna jaqinakaxa yapunakata achuyasa *obrajes* uksanakana sawuyasaxa uka qhuyala *mina* tuqinakaru purisa qullqiniptapxatayna, sasawa qillqt'apxatayna.

Potosí ukhamaraki *Oruro* qhuyanakaru apañatakixa *obrajes* tuqinakanxa niya 10.000 isinaka sawupxana, ukatxa niya 3000 Pesos ukhamanwa qullqi apthapitaxa, sasawa qillqt'arakitayna.

OBRAJES CHINCHERO: SAWUTANAKAPA, CHANINAKAPA QULLQI MANTATAPA

AÑO	LANA, ARROBAS, GASTO	PIEZAS	VARAS	RENTA BRUTA	COSTO	RENTA NETA
1597	1,435	105	6,595	3,695	1,104	2,591
1598	931	151	9,287	5,223	1,812	3,411
1599	570	104	5,977	3,362	1,241	2,122

Fuente: AGN RACC (1602), leg. 6, cuad. 19; Salas 1979.

Obrajes sutini sawuña utanakana irnaqirinakaruxa Lima, Huánuco, Huamanga ukhamaraki Trujillo, akhama payllapa churapxiritayna: *percheros* ukhamaraki sawurinakaru maranxa 47 *pesos 2 reales* ukhamaraki churapxiritayna, uka kipkaraki yaqha irnaqirinakaruxa, 40 *pesos 4 reales* ukha qullqimpi payllapxiritayna. Qhipanakanxa “sapa uru irnaqirinakana payllapaxa Pirwa tuqina” uka 1687 virrey Melchor de Navarra ukhamaraki Rocafull uka payllaru yaqasakiwa irnaqayxapxana, ukhamarusa sapa maratjama Bayeta, Bramante, Cordellate, Jerga, Ruán, Sayal, Sayalete sawurinakatakixa amtxapxatayna, qhipa uyunakana uñacht’ ayarakiñani:

Años	Bayeta	Bramante	Cordellate	Jerga	Ruán	Sayal	Sayalete
1600				21.0			
1601-1606							
1607						15.6	
1608-1613							
1614						12.5	
1615	33.3		15.0		8.0	12.0	
1616-1625							
1626	29.1		16.2	16.6	10.2		
1627				17.5			
1628	29.1						
1629					9.1		
1630	41.6				12.5	20.3	
1631			16.2		10.2		
1632-1640							
1641					9.1		

Fuente: Macera 1992: 207-217. Pag. 500

Qhipha maranakana *departamento de La Paz* uka kipkaraki *provincias del departamento de Oruro*, inka pachana ukhamaraki inka nayraxana wak'anakasa uywirinakasasa, ukhamaraki inkasa jiwata, taqi yupaychaña uywirinakasa wak'anksa taqi uka yäqaña uywirinakasaxa t'unjata, ukanakawa jiwasanakaru jiwjtayistutu, ukhamata yaqha jani uñt'ata ñanqha ch'axwa jakañaru puriyistutu (*Wachtel*, 1976: 314). Ukhamasaranakawa qamasa apaqawayistutu ukata jichhakamaxa maya mayaki saranakasaxa jiwawayatayna.

Isinakaxa inka pachana kunjama uñjatataynasa

Kunapachati *Europa* tuqita jutata jaqinakaxa aksa Abya Yala markana qamiri jaqinakampi jikthaptasaxa, sapamayajaqitamana uñtanakapa amuyunakapasa mayja amuyunakaki, jiskht'asiñjama, kunjamapachasa, jani walt'anakawa uñstana jisk'achasiñanakawa utjawayana ukhamaraki ch'axwthaptaña uñstawayatayna. Ukhamarusa uka maranakana qillqirinakaxa "jintilinakawa, salwajinakawa", jupanaka purawa manq'asipxi, ukhamasasawa

Caquiaviri Markana mallkuxa pataruxa ch'iyara punchuni manqharuxa wila wayruru punchuni, ch'uspani, chikutisa q'ipt'ata, kipkaraki awayusa q'ipt'ata ukhamawa uñtasisinki, Caquiaviri, 23 chinuqa phaxsi, 2011

JAKHU	PACHA PHAT'ACHATA	LURATANAKA	QILLQATA
1.	Vari Vira Cocha Runa, sutichataraki Pacarimac Runa	Ali llaqanakata isini, istira, pajata sawuta isini	Guaman Poma de Ayala, 1980, I, 40
2.	Uari Runa o indios "barbaro"	Yapu luriri, qhich'iri, patanaka patachiri, larqanaka luriri, quñanaka, phujunaka. Lip'ichinakata isita	Guaman Poma de Ayala, 1980, I, 46
3.	Purun Runa	Yapuchiri, thakhinaka luriri, uma larqanaka, phusaña, thuquhuña, palasanaka qalata. Isi sawuri, tiñsuta, allpaqa, uywiri.	Guaman Poma de Ayala, 1980, I, 48
4.	Auca Runa o Auca Pacha Runa	Nuwasiñataki tantachasitapa, muwasifña yanaka luraña, warminaka wawanaka aparasitapa. Qullqi quri, cobre, ahuasca ukhamaraki cumbi isinaka sawutapa.	Guaman Poma de Ayala, 1980, I, 52

qillqt'apxatayna. Uka amuyu qillqatanakaxa janiwa askikiti, jani ukaxa añcha jilpacha uka *Europa* tuqita puriniri jaqinakata sipana sawuñanakampixa suma irnaqañansa qamañansa, jiwaspacha isinakasa sawusiñansa sumpacha sartxapxatasakitixa, sasawa qillqt'apxarakitayna.

Uka sawuña tuqitxa *cronistas* sutini qillqirinakaxa akhama qillqt'apxarakitayna, (pag. 25)

Taqi uka nayra marankana sawuta isinakaxa yupaychañataki sawupxatapa, inka nayraxana, juk'ampi nayra maranakansa, *España* tuqita puriniri jaqinakaxa ch'ama ch'irwsuñataki aljasa qullqichasiñataki markanakasana sawuyapxatapa, payllasa juk'a qullqiki churapxatapana.

Wakisirakiwa qhanañchaña nayra maranakanxa sawuñaxa munaña churatapa ukata taqinisa sawuritapana, ch'axwañanakansa isinaka lakisipxatapa, uywirinakarusa isinakampi yupaychasa, wakisirakiwa qhanañchaña *España* tuqita puriniri jaqinakaxa ch'amampi taqinirusa iyawsayatapa, ukata masinakasxa waljpacha tukjapxatapa, ukhamawa qillqatanaka uñakipataxa amuyasi.

Inka pachana yupaychañxata

Inka pachanxa sawuta isinakaxa suma qurina, qullqina, phuyunakana k'achacht'atataynawa, janiwa jiwatanakaru apayañatakiki apnaqatakanti, jani ukaxa taqi luqtañana uywirinakarusa yupaychañana apnaqatatapa; wak'anakaru, tata intiru, mama phaxsiru, juyranakaru yupaychañasa walt'atapuniwa (*Moya*, 1988: 50,53) utjiritapana, sasawa *Guaman Poma de Ayala*, ukhamaraki *Ciesa* qillqirisa, uksata yaqha qillqatanakampi uñart'asaxa *Ruth Moya* yatxatiri mamaxa akhama qillqt'arakitaynaxa.

Uka yapu yapuchaña pachanaka, luqtañanakata, yupaychañanakata uka Inka pachanxa sumpacha qarwa, allpaqa uywanaka uywañatakiwa, ukhamaraki suma t'arwa, aycha uka kipkaraki suma isinaka sawuñataki sumpacha apxarupxatapa; uka kipkaraki kumuna tuqinakana t'arwata qapuña sawuña, uka isinaka ch'iqinuqayapxañapatakisa. Yaqhipa saranakaxa jichha maranakana aymara markasanxa lurasiskiwa, yaqhipasti chhaqhataxarakiwa.

INKA PACHANA SAWUTANAKAMPI LUQTASIÑATA (Guamán Poma, Ciesa)

Qhichwa suti	Phaxsi	Luqtaña	Kunjamasa
Capac Raimi	Chinuqa (enero)	Jach'a Phuñchha, Uywirinakaru, wak'anakaruwa luqtaña.	Yapu satañataki wakichaña
Paucar Varai	Anata (febrero)	Quri, qullqi, mullu, wank'u wak'anakaru. Niya jisk'a achunakawa achuqi, uywanakawa lik'inti	Nik'uta muruña. Uraqi qhullña
Pacha Pucui Quilla	Achuqa (marzo)	Ch'i yara qarwanakawa wak'anakaru luqtaña	Ayunañawa, taqi kunasa suyt'añawa
Inka Raimi	Qasawi (abril)	Kunaymana sami t'arwani qarwanakawa wak'anakaru luqtaña. Samaraña phaxsi achunakawa puquski.	Qarwaruwa warurt'aña
Hatun Cusqui	Llamayu (mayo)	Achunaka apthapxaña, wak'anakaru uywanaka luqtaña, tunqu, ch'uqi uywanaka ch'iqiyaña, kumuna tuqiru uñjiri saraña.	Kumunataki sawuña, inkaru jaytñataki.
Haucai Cusqui	Mara T'aqa (junio)	Juyra apthapiña samaraña, Intiru uruyaña phuñchha. Uywirinakaru quri wasu, qullqi, uywanaka, suma juch'usa sawuta mantunaka uywirinakaru luqtaña.	Pisina kumunana qamirinakataki sawuña, tasa churañataki.
Chacra Riui, Chacra Cunacui, Chacra Uarcum	Willka Kuti (julio)	Kumuna tuqiru tumpiri saraña, uraqi kumuna tuqinkirinakaru ch'iqiyaña, 100 wila qarwanaka, 1000 jan'q'u kuyis, sawuta wak'anaka palasana phichhantaña, qarachi uywanakana qullayaña.	Luqtñataki, ch'iqiyañaraki kumuna tuqinakana.
Chacra yapui Jatun Raimi	Llumpaqa (agosto)	Yapu qhullña phaxsi, inkaxa yapu thuqhu thuqhuraki, cuyis, qarwanaka, mullu y sancu wak'anakaru. Achunaka niya apthapiñarakiwa. Ticciviracocha, inti, phaxsi yaqhanakampiru, juyra apthapitanaru yupaychata.	Ciesa, palasana uñacht'ayapxana suma qurini qullqini sawutanaka, altarana.
Coia Raimi	Sata qallta (septiembre)	Phaxsiru jach'a phunchhanakampiwa uruyatana, jani usunaka utjañapatakiwa luqtasitana, jallu puriñaptakiwa uywirinakaru achikt'atana. Uka phaxsina tunqu satatana. Palasana altaraxa yapa sawutanakampi qullqina qurina k'achacht'ata, jisk'a jiwa qalanakampi ukhama.	Luqtasitana, tunqu satañanwa.
Uma Raimi	Taypi sata (octubre)	Phuñchhanaka phaxsiwa, ch'i yara qarwawa jaqinakana jachañapa yanapana jallu jalluñapataki. Pataka qarwanaka kharsupxana. Tunqu yapu uñjapxana.	Phuñchhanakawa wakiyatana, jalluñapataki achikt'atana.
Aia Marcai	Lapaka (noviembre)	ukaxa jiwata, nayra jaqinakata amtaña phaxsiwa. Luqtañanakawa wakichasina uka ñik'uta khuchhuña rutuchicoi, ukhamaraki nayra wila saraqa (anacuy) amtatana. Ch'uxña quranaka sataña, muxsa achunaka qhipa jallunakampi.	Luqtaña ñik'uta khuchhuña, wila saraqatata.
Capac Inti Raimi	Jallu qallta (diciembre)	Intiru jach'a phuñchhampi amtañawa, ch'uqi sataña, apilla, jupha, yaqha muxsa achunaka apthapiña.	Phañchhawa wakichaña, muxsa achunaka apthapiña.

Irpirinakasana paya thakhiñcha

Bartolina Sisa uksata mamana tantacha irpirinakawa, wila pullirnakani, wikuña mantanakani, awayusa q'ipt'ata, surmiruni, q'urawanakana uskuta ukhama mantasinipxki, Huarina, provincia Omasuyos, 15 Willka Kuti phaxsi, 2013.

Jichha maranakanxa irpirinakana isinaka uskusiñanxa paya jach'a thakhinakaru saratawa **nayirixa** uraqina qamasa apnaqañana uksata thakhicht'ata³; **payirixa** kastilla arutxa *Autoridades Republicanas*.

SISTEMA Y ESTRUCTURA QULLANA A.A.			SISTEMA Y ESTRUCTURA REPUBLICANA		
AUTORIDADES QULLANA/ORIGINARIAS MILINARIAS			AUTORIDADES REPUBLICANAS CENTENARIAS		
Territorialidad	Jiliri Tata	Jiliri mama	Autoridades sindicales	Territorialidad	Autoridades politicas
Qullana - suyu	Apu Mallku	Apu Mama Mallku T'alla	CSUTCB CIDOB	Bolivia	Presidente Vicepresidente
Urqu Suyu Uma Suyu (Paridad espacio-territorial mayor)					
Jach'a Marka	Jach'a Mallku	Jach'a Mama Mallku/T'alla	Fed. Deptal.	Deptos/Regionales	Prefecto
Marka	Mallku	Mama Mallku T'alla	Federación Provincial	Provincias Sub regiones	Sub-prefecto
Jisk'a Marka	Sullka Mallku	Sullka Mama Mallku T'alla		Secciones Municipales	(Consejos Municipales/Comités de Desarrollo)
Paridad espacial para unión/taypi Aransaya Urinsaya Alaya - Aynacha Kupi - Ch'iqa			Central Sub Central		
Ayllu	Tata Jilaqata	Mama Jilaqata	Sindicato	Cantón	Corregidor Agente Cantonal
Ch'u'lla Ayllu	Sullka Jilaqata	Sullka Mama Jilaqata		Comunidades	
Jatha Jaqicha	Tata Tamani	Mama Tamani		Personas Familiares	

Simon Yampara yatxatirina wakichatawa, 2008 marana.

3 Qhipha maranakana Reconstitución de Jach'a Karangas, Reconstitución de Jatun Killakas, Reconstitución de Paka Jaqi, yaqhanakampi.

Uksata kunjamti aymara markana saranakapa wakichata uñacht'ayi yatxatiri **Simón Yampara** paya sararu jaljata, ukampiwa qhanañchañani:

1ri. Qullana Aymara, uraqi **Qullana Suyu**, irpirinakaxa **Jiliri Tata, Jiliri Mama**.

2ri. Pataka mara, *autoridades republicanas, Sindicales, Autoridades Políticas*.

1ri. T'aqanxa uraqita **Qullana Suyu**, chacha jiliri irpirixa Apu Mallku, warmi jiliri mamaxa Apu Mama Mallku T'alla. **Jach'a Markanxa** jiliri tataxa Jach'a Mallku, jiliri mamaxa Jach'a Mama Mallku/T'alla. **Marka** jiliri tataxa Mallku, jiliri mamaxa Mama Mallku T'alla. Jisk'a Marka jiliri tataxa Sullka Mallku, jiliri mamaxa Sullka Mama Mallku T'alla. **Ayllu** jiliri tataxa Tata Jilaqata, jiliri mamaxa Sullka Mama Jilaqata. **Ch'ulla Ayllu** jiliri tataxa Sullka Jilaqata, jiliri mamaxa Sullka Mama Jilaqata. **Jatha Jaqicha** jiliri tataxa Tata Tamani, jiliri mamaxa Mama Tamani.

2ri. T'aqanxa *Autoridades Republicanos Centenarios* jaljatawa *Autoridades Sindicales*, Uraqitxa *Bolivia* irpirixa *Presidente*, *Departamento* irpirixa *Gobernadores*, *Municipios* tuqina *Consejos Municipales*, *Comités de Desarrollo*. *Autoridades Sindicales CSUTCB*, *Federación Departamental*, *Federación Provincial*, *Central*, *Sub Central* ukhama jalanuqatarakiwa.

Saranakasaru thakhi utt'ayata

Nayra munañani *Bolivia* Marka irpirinaka 1952 marakama apxarupxkana, ukata uksaruwa *sindicato* tantachanakaxa sayt'asiwayapxatayna, jiwasana saranakasa amtasa sartasiña, *gobierno* tuqinkirinakaru saykatañataki *sindicato* sutini tantachanakaxa utt'ayasitayna; qhipha maranakana *gobierno* apnaqirinakataki askiwa wakt'ayataxana *sindicato* tantachanakaxa, ukata qhipa maranakana khayasa *Oruro* tuqina *Consejo Nacional de Markas y Ayllus del Qullasuyu* (CONAMAQ) uka tantachawa utt'asiwayi, ukhamata *Reconstitución de Nación Originaria* Jach'a Karangas tuqina saranakapaxa Aransaya Urinsaya. **Aransaya** tuqinx: *Totoro* Marka, *Choquecota* Marka, *Turku* Marka, *Huayllamarca* Marka, *Mayacht'asita* Markanaka, *Curahuara de Carangas* Marka; **Urinsaya** tuqina akniri Markanaka: *Qurqi* Marka, *Rivera* Marka, *Sabaya* Marka, *Huachacalla* Marka, *Andamarca* Marka, *Orinoca* Marka; tunka payani Markanakanaxa 166 Ayllunakani, ukhamarusa niya 50.000 markachirinakanichi.

N°	Provincia	Aransaya / urinsaya	Marka	Punchu Sami	Nayra maranaka	Qhawa
1.	San Pedro de Totora	Aransaya / alaya	Totora	Ch'uxña		
2.	Carangas		Choquecota	Ch'uxña punchu	Qhusi/qhilla	Qhawa
3.	Sajama		Curahuara de Carangas	Janq'u		
4.	Sajama		Turco	Ch'uxña	Janq'u	
5.	Nor Carangas		Huayllamarca	Ch'uxña	Chupika	
6.	Nor Carangas		Mayacht'asita			
1.	Carangas	Urinsaya/ aynacha	Corque	Ch'uxña	Ch'iýara - Qhusi	Pusi suyu qhawa
2.	Mejillones		La Rivera	Larama(jisk'a)		
3.	Atahualpa		Sabaya			
4.	Litoral		Huachacalla	Larama		
5.	Sud Carangas		Andamarca	Chupika		
6.	Sud Carangas		Orinoca	Ch'uxña		

Reconstitución de Jach'a Karangas, Callisaya qillqata, 2013:29

Uka kipkaraki JAKISA tuqina. *La Paz departamento* tuqina *Reconstitución* Paka Jaqi niya kimsaqallqu municipios ukhama utt'ayasiwayi.

Uka nayra thakhiru sartaña amtani markachirinakana qhipa amtanaka uñakipasaxa saraksnawa, nayra thakhiru kuttañansa ukhamaraki *provincias, departamentos* thakhinakana saranakapa uñakipasaxa, uka markanakana sartatanakapa jaqthapisa uñakipasaxa, saraksnawa paypacha sara jaqthapitaruwa sartapxaraki. *Jueces, Directores distritales*, yatichirinaka *Estado republicano* uksata qullqi yatichirinakarusa payllanaka churaraki, ukatxa janiwa nayra thakhinakaru sartirjamakiti, uka santanakatxa wali amuyt'asa taqi kunasa arsuñarakispawa. Ukhamata uka qhipa uyuna *Oruro* tuqina paya thakhi apthapitata uñakipañani.

Uka kipkarakiwa khaysa *departamento de La Paz* uksa *provincia* tuqinakana uka *Reconstitución de los Ayllus* qallantawayana. *Provincia Ingavi* uksana 1990 marana maya *Congreso* uksana utt'ayasiwayana uka kamachinaka qillqt'apxañapataki (*Estatuto Orgánico*) ukawa qhipa maranakana kamachita sartawayxatayna. Ukhamata sapa phat'a ayllunakana tantachanakaxa apasiwayana: Ayllu kumuna, *Sub Centrales* ukhamaraki *Centrales* uksanakana; ukhamata *Estado* tuqina niya paya marata iyawsataxatañapataki, ukhamata kuntixa munataki uraqi tuqita, ukhamaraki jani walinaka p'ampachasiñata, jiwaspacha sartxañata uka jach'a amtanaka wakicht'asitapa (Choque y Mamani, 2003: 165 uñacht'ayata, FACOPI y THOA 1993).

Uka kipkarakiwa Killakas uraqinakana “Reconstitución de Jatun Killakas Asanajaqi”, taqi jiliri marka irpirinaka ukhamaraki ayllu irpirinaka, mallkunakana p’iqicht’ata, jilaqatanakana, kasikinakana, kumuna alkaltinakana, taqi kumuna tuqina qamirinakana ch’amapampiwa uka *Reconstitución de la Nación Originaria* maya jach’a tantachana 1985 marana Jatun Killaka utt’ayañataki qalltapxatayna. Ukhamata uka 22 (23) uru saraqata lapaka phaxsina 1988 marana maya jach’a tantachana *Santuario de Quillacas* ukawja uraqixa *Nación Originaria* Jatun Killaka utt’asiwayana, uka pachanxa, *Federación de Ayllus del Sur de Oruro* (FASOR), uka tantachawa

Comunidad Originaria Jesús de Machaca mallkunakawa, wayruru punchuni, awayura q’ipt’atkamaki, surmiruni, jach’a chikutina ajuntata, chalankamaki ukhama mantasinipxki, Chuqi Yapu, 26 mara t’aqa phaxsi, 2013 mara.

Awatiri mallkuxa **qhiwiña muquni chikutisa** apt'ata, awayuru q'ipt'ata, yaqha chikutixa kupi kallachita ch'iqaru ajuntata awayusa q'ipt'ata, chuspasa wayt'ata, wayruru punchuni ukhamawa thuqt'asisa nayraqata mantaski, qhipaxana awatiri mamaxa awayuna awayt'ata, awayuru q'ipt'ata, tarisa apt'ata, ch'iyara muntirani, chiyara pullirani ukhamaws mantaskaraki, Jesús de Machaca, 05, Taypi Sata phaxsi, 2009

uñstawayatayna. Ukhamarusa 2001 marara *Consejo Nacional de Markas y Ayllus del Qullasuyo* (CONAMAQ) uka tantachawa Ch'alla Pata markana yuriwayatayna; ukhamata uka *Reconstitución de Jatun KILLAKAS* sutini wasitata utt'ayasiwayatayna (Choque ukhamaraki Mamani, 2003: 165. Callisaya, 2013: 58).

Jichha maranakana CONAMAQ tantachaxa, Chuqi Yapu markankxiwa (*La Paz*), sasawa sapxarakina. Suyu JATUN KILLAKA ASANAJAQI 14 markanakaniwa, 74 ayllunakani, 1000 jila kumunanakani ukhama utt'atawa. Ukhamata 14 mallku irpirinakawa irnaqapxaraki, amuyunaka wakichapxi, ch'amañchapxaraki; ukhamarusa phisqha municipios uksanakana utt'atawa: Ch'allapata, Wari, Pampa Aullagas, Salinas de Garci Mendoza ukhamaraki Santuario de Quillakas.

Wakisirakiwa qhanañaña kunjamsa CONAMAQ tantachaxa utt'asisina sartawayatayna, 1998 maratxa uka *Reconstitución del Sistema de Autoridades Originarias* uka amtampi akha tantachanakampiwa sartawayatayna: Yaqhipaxa *personería jurídica* niyawa apsuñataki qallantasipxkana, yaqhipanakaxa janirarakawa sartayapkanti, sasawa qillqt'awayana (Linera, Ch'avez y Costas, 2010: 325).

- *Federación de Ayllus del Sur de Oruro (FASOR)*
- *Federación de Ayllus Originarios Indígenas del Norte de Potosí (FAOI-NP)*
- *Consejo Occidental de Ayllus de Jach'a Carangas (COAJC)*
- *Federación de Ayllus y Comunidades Originarias de la Provincia Ingavi (FACOPI)*
- *Central de Ayllus de Umala (CAU)*
- *Federación de Comunidades Originarias y Ayllus de la Marka de Achacachi.*
- *Ayllus de los Andes que se encuentran en proceso de reconstitución.*
- *Comunidades de la provincia Camacho (En proceso de reconstitución)*
- *Jach'a Suyu Pakaji*
- *Comunidades de la provincia Inquisivi (en proceso de reconstitución)*
- *Comunidades de la provincia Loayza (en proceso de reconstitución)*
- *Comunidades de la provincia Bautista Saavedra (en reconstitución)*

Junta Comunitaria Universidad Indígena Boliviana Aymara Tupak Katari (UNIBOL-A-TK) uksankirinakawa, kunaymana samininakani sawuta punchunakani, chikutinakasa q'ipt'ata, chalanakani, uka kipkaraki surmirunakasa, ch'uspanakani ukhamawa uñtasisinipxki, Cuyahuani, 28 Anata phaxsi, 2014.

- *Ayllus tradicionales de Potosí (Ayllu Pasla de provincia Nor Chichas; Ayllu Tauka de la provincia Quijarro; y Ayllu San Pedro de Opoco.)*

Kunjamti uka tantachaxa *Consejo Nacional de Ayllus y Markas del Qullasuyu* (CONAMAQ) Wasitata saranakasaru kuttayaña, jiwaspacha sartxaña, uraqini, utjirinakani, markanakasa jach'aptayasa ukhamaraki uka *Constitución Política* yaqhaptayaña. Uka amtanakaxa wakt'ayatanwa uka *departamento de La Paz, Oruro, Potosí* ukhamaraki *Cochabamba* tuqina, janirakiwa taqpacha *Bolivia* uraqinakana utt'ayasiwaykanti, juk'a juk'a tantachanakakirakiwa utt'ayasiwayarakina.

Uka jullinakana uñstarakixa paya saranaka, mayaxa Ayllu – kumuna taypina thakhini chacha warmi taqi kuna lurañanaksa, santanaksa, isinaksa wakichata uskusitasa, ukaxa muyuta, juyra achuyañampi, uywanakaru pacharu uywirinakarusa yupaychañampi ukhamaraki taqi sartañanakampisa chiktata. Payasti *sindicato* tuqinxa chachakamaki irptarakixa uka kipkaraki *Bartolina Sisa* tuqina tantachasiri mamanakasa warmikamakirakiwa, ukhama jaljatawa uksa tuqinakatxa kipkarakiwa sumpacha aymara markasana saranakatxa uñakipañaspa, ukhakiwa walt'anakapa jani walt'anakapsa amuyaraksnaxa.

¿Kunasa thakhixa?

Maya jach'a tantacha jani ukaxa walja tantachanakata thakhixa mistuwayi, amuyunaka ulaqana aruskipatata thakhixa maya kumuna – ayllu tuqita sarti. Uka jach'a mathapi – tantachaxa munañawa taqinirusa munaña churi, uka tantachata achuyatarakiwa, uraqi apnaqañataki, uywirinakaru yupaychañatakisa, kuna phhuñchawinaka amtañatakisa taqi munañanakasa sarti ukaxa maya thakhixiwa. Uka tantachanraki mallkusa jani ukaxa jilaqatasa chhijllasiraki uka chhijllaña saraxa ayllunxa muyuwa uraqita, jaqiki jaqitsa sararaki. Ukhamarusa uka tantachaxa mallkunakana mama t'allanakana sarayatarakiwa. Taqi jach'a thakhixa maya jach'a tantachapuniwa akhama thakhinjama sarañani sasa uñacht'ayaraki, ukawa taqita jilpacha munañaniraki.

Nayratpacha utt'ata (*Autoridad originaria*) maya ayllunxa khithinakasa ayllu jani ukaxa kumuna irpxaruni uksata amuyt'apunixa. Ukhamarusa jiliri irpirinakapuniwa ayllu irpxarurinakaxa; jupanakaxa akhama sutinakanirakiwa kunjamti qhanañchi

Simón Yampara uka kipkaraki *Esteban Ticona*: Apu mallku, mallku, mama t'alla yaqhawjanakanxa mama mallku, kuraka, jilaqata, mama jilaqata, jilanqu, *cacique*, yaqhawjanakanxa mayjt'ata sutinakampi uñt'atarakiwa.

¿Kunjamatsa jaqiptapxi? Ayllu taypinxa maya waynampi tawaqumpi jaqichasxi, ukata uksaruwa “jaqi” sutimpi uñt'ataxi, ukata uksaruxa taqi kuna lurañanaka lurxañapa ukhamarakiwa jiliri irpirinakampisa ist'ayasxañapa kuntixa wakiski uka saranakana. Uka kipkarakiwa yaqha aylluta jutiri wayna tawaqusa jisnawa tullqata ukhamaraki yuqch'ata, jupanakaxa ayllu taypina jaqixapxiwa.

Esteban Ticona yatxatirixa akhama machaqa jaqita sarakina: chhuyu jaqichasita jaqixa ayllu taypi tamaruxa maya t'inkhampiwa uñsti, ukata uksaruxa qamañana kimsa jach'a thakhinaka phuqhapxañapa: Jisk'a thakhi, Taypi thakhi, Jach'a thakhi. Payiri nayraqata thakhinakaxa yapu kamana ukhamaraki uywa kamana lurañanakawa sarakiva; kimsiri Jach'a thakhixa mallku ayllu taypina lurañawa.

Mallkuña thakhinxa chachaxa irnaqi, taqi kuna irnaqañanaksa wakicht'i, mathapinaka sartayi; warmixa taqi ayllunkiri jaqinakataki manq'anaksa phayi, taqi kuna yanapañaxa wakischi uka lurañanaksa yanapakiraki. Panpachanixa aylluna qamiri jaqinakaru yanapañapatakiwa, warmixa jilpacha irnaqi inasa uka luratanakapaxa jani suma uñjatakchiti sasawa yatxatirinakaxa qillqt'apxi.

Sapa wayna ukhamaraki sapa tawaqunakaxa yuqalla uka kipkaraki imilla sutimpi uñt'atakirakiwa, jupanakaxa janiwa yäqatakiti tantachanakana ukhamaraki kuna irpirita utt'ayatanakansa.

Yaqhipa ayllunakanxa aña arsusirinakaru ukhamaraki jayra jaqinakaruwa irpiritaki chhijllapxi, kunatakisa ukhamaxa, ukaxa yatiqapxañapatakiwa ukhama wakt'ayapxi (*Ticona*, 2003: 136).

Irpirinakana isinakampi uskusitapata

Aymara markana irpirinakapaxa chachasa warmisa kunaymana isinakampiwa uskusipxi, ukhamaru jaljaraksnawa *nayriri sindicato* irpirinakana isinakapata, payirixa *autoridades originarias* ukhama jaljaraksna: ukxaruxa jilaqatanakana, mallkunakana ukhamaraki mama jilaqatanakana mallku mamanakana isinakapaxa jaljatarakiwa, yaqharakiwa irpiri chachanakataki ukhamaraki irpiri warminakataki,

sasawa qillt'apxi, warminakaxa iwija ch'ankhata mantanaka, awayunaka, urkhu, ukhamaraki punchunaka chanchanakataki sawupxaraki. Wistalla, wallqipu, kuka apañataki, inkuña, wak'anaka, t'isnunaka qhañi manq'a apañataki sawupxaraki.

Qhipa maranakana mamanakatakixa mantillanaka, pulliranaka akhama isinakawa sawusiskaraki, chachanakaxa iwija t'arwata, qarwa t'arwata kustalataki, ikiña sawuñataki ch'ankha qapusipkaraki ukampirusa k'anthapxi, mismipxaraki, wiska k'anañataki, q'urawa k'anañataki jisk'a lawanakampi mismipxi, ukhamarusa ch'ullu, chumpa yaqha isinakampi p'itasipkarakiwa.

Ukhamarusa chachanakatakixa kustala, q'urawanaka, wiskanaka, punchunaka uka isinaka sawupxi, k'anapxaraki. Jupanakaxa qarwanakampi jaya qhirwa ayllunakaruwa sarapxi ukata ukhama sarnaqañatakiwa wakicht'apxaraki. Qaqa Chaka tuqi uraqina qamirinakaxa isinaka, wiskanakasa, q'urawa k'anatanakasa sawutanakasa suma alayaru warkt'ata, suma uskutañapapuniwa, sasawa yatxatiri Denise Arnod qillqt'arakitayna.

Tantacha irptirinakawa Congreso Cantonal de Campesinos, Santiago de Huata uksana ist'asipxki, wila punchunkamaki, chalani, chikuti q'ipt'atkamaki, surmirunakani ukhamawa, Omasuyos, 07 Anata phaxsi, 2014

Sindicato irpirinakana isinakapa

Jach'a tantachanakana irpirinakaxa *"Confederación Sindical Única de Trabajadores Campesinos de Bolivia (CSUTCB), Confederación Nacional de Mujeres Campesinas Indígenas Originarios de Bolivia "Bartolina Sisa" (CNMCIOB-"BS"), Federaciones Departamentales, Centrales Provinciales, Centrales cantonales, Sub Centrales ukhamraki comunales, chachanakana tantachanakapa ukhamaraki warminakana tantachanakapa, sapa kumuna tuqina, sapa markana, sapa provincia tuqina ukhamaraki departamento irpirinakana isinakapaxa maya mayawa, janiwa kipkakikiti. Ukhamipana jullinaka uñakipawayasa uñacht'ayawayañani:*

Uka Congreso de la Central Cantonal Santiago de Huata, paqallqu uru saraqata anata phaxsina 2014 marana apasina, uka Secretario General yaqha sullka irpirinakasa akhama isinanakampi ist'asitawa tantachana chikañchasipxana, kunjamti jach'a tantachanakana amtapxi ukhama.

Resolución del Congreso Orgánico Ordinario de la Federación Provincial Única de Trabajadores Campesinos de Provincia Omasuyos (FSUTCPO) "Ponchos Rojos", realizado en junio de 2014.

- **Mallkus originarios** sombrero negro, chalina color vicuña, poncho rojo, chicote mango chima negro.
- **Mama T'alla**, sombrero negro, reboso o manta color vicuña, pollera rojo o rosado, portar q'urawa.

Niya machaqa irpirinaka chhijllkasaxa uka *Federación Provincia Omasuyos* uksata jutiri jilataxa akhama arst'arakina:

Jilatanaka kullakanaka, janira irpirinakasa utt'aykasa wakisiskakiwa qhanañchaña, *"XIII Congreso Ordinario de la Central Agraria Cantonal de Santiago de Huata"*, taqinisa yatxapxtawa jilanaka kullakanaka, akankasipxkpachawa nayra maranakana irptiri jila kullakanakaxa, ukata wakisi, saraksnawa *Ex - provinciales, Ex - departamentales*, jani ukaxa *Autoridades Nacionales*, jiliri tiyunaka tiyanaka jumanakawa sapxata kamsañsa *muni Congreso* jach'a Tantachaxa.

Nayraqatawa arsuña armasitata *Congreso Ordinario Provincia Omasuyos* uksana apastanxa, isinakapaxa akhamawa: wila punchuni, chikutini, surmiruni, ukhamawa taqinisa phichhuki isthapitañasawa jila kullakanaka; jani

Federación Sindical Única de Trabajadores Campesinos de la Provincia Omasuyos "Wila Puñchu" uksata jutiriwa Congreso Cantonal de Campesinos Santiago de Huata, uksana wali ch'amampi amparasa muqucht'ata arst'aski, Santiago de Huata, La Paz, 07 Anata phaxsi, 2014.

Mama t'allanakasa, tata mallkunakasa, yaqhipanakaxa awayunakaru q'ipt'ata, chikutinakampi ajuntata, wari samini mantani, wila pullirani suma isthapita ukhamawa tantachana ist'asipxki, Qarqa Marka (Peñas), 14 lapaka phaxsi 2011 mara.

Mamanakaxa nuwala mantani, tata mallkunakaxa wila puñchuni, mamanakasa tatanakasa chikutinsa ajuntatkamaki ukhamawa Congreso de provincia Omasuyos uksana ist'asipxki, Wari Sayt'a, 04 anata phaxsi 2011 mara.

punchuni ukhamakisa aka *Santiago de Huata* markanxa. Kawkisa punchuxa jila kullakanaka; kullanakanakatxa ukhama kipkarakiwa, kawkhankisa wila pullira ukhamaraki nuwal manta ch'iyara surmiri. Taqpacha *Central Agraria* misturinaka uskt'asipxama punchu jilatanaka, sasawa arst'arakina.

Niya uka kipkarakiwa uka *Federación Departamental de Mujeres Indígena Originarias de La Paz*, ukhamaraki *federaciones provinciales* jupanakaxa jach'a tantachanakana isi uskusiña amtapxi, ukarjamarakiwa isinakampixa isthapisipxi.

Autoridades originarias saranakapxata isinakapata

Taqi Jiliri Irpirinakana (*Autoridades Originarias*), sañani Apu Mallku, Mama Apu Mallku, Mallku, Sullka Mallku, Mama T'alla, Sullka - Mama T'alla, Jilaqata, Mama Jilaqata irpirinakana karwu luraña isinakapaxa niya taqpacha, jupanakana sawutawa, ukhamipanxa uka 1993 marata aksaruwa wasitata nayra saranakasaru kutxatxañani sasa, amuyunaka apsusina walja markanakasana kuttawayata uksatxa *provincia Pacajes, Ingavi departamento de La Paz*, sartawayi ukhamarakiwa Jach'a Karangas, Jatun Killakas, yaqhanakampi khayasa *Oruro* tuqina nayra saranakasampi sartxapxaraki.

Aksa markanakana mallkunaka ukhamaraki mama mallkunakasa, panipuniwa suma isinakampi isthapita, tantachanakansa, yupaychañansa, juchanaka p'ampachañansa ukhamaraki thuqhuñansa jaqi tama chikapuniwa irptapxaraki, uka irptañaxa maya sararakiwa.

Axawiri marka mallkuna saranakapxata

Provincia Pacajes departamento La Paz uksana jikxatasiraki, ukhamarusa kimsaqallqu (8) *municipios* ukharu akhama jalanuqatarakiwa: *Caquiaviri, Coro Coro, Calacoto, Comañche, Charaña, Waldo Ballivian, Nazacara de Pacajes, Santiago de Callapa*. *Caquiaviri* markanxa nayra maranakatpacha *sindicato* sutini tantachanakawa markanakasa irptapxana, ukata 13 sata qallta 1997 marata uksaruwa, uka "Reconstitución de Marka Paka Jaqi utt'ayawayapxatayna", uka urunakata aksaruwa chacha warmi

mallkunakaxa markachirinakaru irpxarutaxana, sasawa amtxapxatayna, ukaxa taqi provincia Pacajes uksana ukhama kutikipstayayxi, sasawa mallkunakaxa sapxarakina.

Caquiaviri Tayka Axawiri Markana saranakapata irpirinakapana phuqhañanakapatxa *Angélica Morales*, Ixra kumuna tuqinkiri mamaxa akhama qhanañicht'arakina:

Isinakaxa munaña churapxitu, chikutixa katariru uñtatawa, munaña - qamasa saña munaraki, punchuxa taqi markachiriruwa janxatixa, ukata isinakaxa jani apsusiñakiti, sarakinwa.

Hilarión Luna Coaquira, Jach'a mallku Axawiri Tayka Marka, ayllu Toloku, marka K'asillunkha, uksankiriwa, jupaxa jach'a Congreso del Pueblo Aymara, uksana arst'aña, Chuqi Yapu, 13 lapaka phaxsi 2014 mara.

Tayka Axawiri (*Caquiaviri*) markaxa 14 markanakani, 65 aylluni (kumunaniwa - *Comunidad*), ukaxa akanakawa: Q'asillunkha, Asiru Marka, Antakira, Qalla LLallawa, Nasaq'ara, Villa Anta, Jiwakuta, Aypa Paruyu, Lawra Lluqulluqu, Tuli, Kantuyu, Kumanchi, Muru Pilar, Qulki Alta.

Mallkunakaxa akhama sutinakaniwa, **Marka Mallku**, jupaxa jiliri Marka Mallku Caquiaviri apxaruriwa, jupawa taqpacha 48 ayllunaka apxarurakixa. Ukxaruxa **Sullka Mallku** jupaxa jiliri mallkuna sullkapawa, ukxaruxa **Mallku Qillqirimpiwa** uka kimsa mallkunakawa markxa apxarupxaraki. Jupanakaxa Mallkunaka taypita chhijllataraki, paya marawa taqi markachirinaka apnaqapxaraki; wakisiskakiwa qhanañchaña, uka mallku chhijllañaxa muyurakiwa janiwa aliqaki khitisa mantkaspati.

Isinakapaxa akhamawa manqharuxa **wila punchuni** jani ukaxa rusaru puñchuni, pataruxa ch'iyara punchuni ukhama punchuxa uskutawa sarnaqapxi, ch'iqaxaxa punchuxa apxatt'ata, kupixaxa aliqakiskarakiwa ukhampuniwa ist'asipxarakixa, sasawa mallkuta sarnaqiri mamaxa sarakina. Ch'iqaxa punchuwa

janjatt'ata, maysaruxa awayuru q'ipt'ata ukhamawa sarnaqapxi. Uksa tuqitxa *Hilarion Luna Coaquira*, Jach'a mallku Axawiri Tayka Marka, ayllu Toloku, marka K'asillunkha, akhama isinapakata qhanañchana: Ch'iyara punchu, rusaru punchuni manqharuxa, santu warani, santu riyi, rusaruxa (*tierra*) laq'a - uraqi saña muni, ch'iyara punchuxa jach'a uraqi (*territorio*), surmiruxa ch'iwi, chalani ukhama ist'atapxthwa, sanwa. Jupanakaxa awayuru q'ipt'atapuniwa, ukana tunka pusini marka nayaxa q'ipnaqasktha sanwa, uka tunka pusini wulsanaka q'ipnaqasktha⁴, ukana sapa jisk'a pulsaxa sapa marka lantiwa, sasawa sarakina.

Chikutimpisa ajuntt'ata, janq'u surmiruni, ch'ulluni ukhama isthapitapuniwa sarnaqapxaraki. Q'ipiruxa juyranaka qipxarupxi, ukana jani jaytanukusa saranakaparjama q'ipnaqapxi.

Mallku mamanakaxa akhama isthapitapxarakiwa, manqhana ch'uxña riwusa pataruxa ch'iyara riwusuni, jupana sawuta awayuru q'ipt'ata, chachanaka kipkakerakiwa jisk'a juyra kustalanakaru juyra⁵ ch'ukurata q'ipxarupxaraki, ukxaruxa q'urawani⁶, wiskani, charani chikutini ukhama q'ipxarupxi, ukaxa mallkuta mantasaxa jani jaytasa q'ipxarupxi.

Tata Mallkusa ukhamaraki Mama Mallkusa juyranaka jisk'a kustalanakaru ch'ukurata q'ipnaqapxi, jupanakaxa uka suma juyra utjañapatakiwa, ukhama saranakaparjama amuyuxa taqinitaki manq'añanakaxa jani pisina sarnaqaña utjañapatakiwa ukhama apnaqataxa, sasawa sarakina.

Nayra maranakanxa juk'ampi suma juyra achuñapatakixa uywirinakaru juyranakarusu yupaychaxiritayna, jichha maranakanxa janiwa ukhamaxarakiti, Chuqi Yapu tuqina qamirinakaxa janikiwa jilpacha yäqxapxarakiti, sasawa pachpa aylluna qamirinakaxa sapxaraki; awatiri mallkunakaxa isinakampi suma isthapita, juyranakasa q'ipt'ata ukhama markachirinakaruxa awatipxi. Jichha maranakana inasa jani suma amuyusaru jichuntataxchiti, kunti jichha maranakana aylluta Chuqi Yapu

4 Uka wulsananakaxa juyranakawa ukana irantataraki, ukankiwa: ch'uñu, ch'uqi, t'ant'a, mullu. Marka mallkunakaxa ayullu q'ipt'atawa yaqhipaxa pusi, phisqha ukhama q'ipnaqapxthwa, sanwa.

5 Juyraxa taqi juyranakaxa jani mach'añapataki, suma achuñapatakiwa ukhama q'ipnaqapxi. Mallkunakatima jaytaspa ukhaxa juyraxa sarxaspawa sapxiwa.

6 Q'urawaxa ayllunkirinaka q'urawthapisiñatakiwa q'ipnaqapxi, janiwa aliqakikiti, awatirichixaya ukata ukhama q'urawani chikutini ukhama q'ipiru apnaqasipxi.

tuqiru sariri jila kullakanakaxa yaqha irnaqañanakana sarnaqapxi, ukatxa yaqha amuyukirakiwa p'iqisaru mantxi, jani marka – aylluna amuyuparusa sarnaqsna ukhamakixarakiwa, luratanakasasa saranakasasa, sasawa sarakina.

Axawiri marka ayllunakana mallkunakapaxa jach'a ayllutjama jisk'a ayllutjama chhijllatarakiwa, jach'a aylluchi ukhaxa kimsa mallkunakaniwa, jisk'akichi ukhaxa pani jani ukaxa mayniki ukhamakirakiwa, jach'a aylluta jisk'a ayllunjamawa mallkunakaru waljani juk'akisa chhijllatapaxa, sasawa sarakina.

Kumuna mallkunakana pachpa isinakapampixa ist'asipxi, chachanakaxa ch'uspani, mamanakaxa tariru kukaxa inkt'ata, taqi tantachanakana, kuna lurañanakansa, niya maya juk'aki apsusipxixa mallkunakaxa, sasawa sarakina.

Mallkunakana jallu puriñapataki achikt'añata, yapu kamanita sarnaqañata chikutimpi mallt'ayañata yaqhanakampi lurañanakapatxa akhama qhanañcharakina:

Jallu suma puriñapatakixa misampixa achikt'apxitayna, tatakurampiwa qullu patanakata jallu qallta phaxsina misayapxirina, ukhamawa phuqhataskana, niya maya qawqha qhipa maranakana janikiwa amtataxarakiti janiwa lurayxapxiti, wakisiwa amtaskaña, saranakasajama sartaskaña.

Nayra maranakana sapa uraqina yapu kamaniwa utjarakina, jupanakawa tañuta chhixchhita jark'aqapxarakina, jupanakawa lasu chikutimpi asut'ipxirina, waypulipxiriwa⁷. Juyphi jutirjamipanxa, jaqinaka tantachapxirina, arnaqasipxirina. Sullka mallkunakaxa aliqa chikutinikixiwa, jach'a tantachanakana suma saranakaparjamawa phuqhasipkaraki, sasawa sapxaraki.

Chikutixa sinti jach'a juchaninaka asut'jañatakiwa, yaqhipa jaqinakaxa jani wali sarnaqapxi, thakhi pantapxi, kuna sara phuqhañanakatsa qhipt'apxi, yapuru uywampi puriyasa manq'suyasa ukhama saranaka pantirinakaruwa chikutimpi mallt'ayapxarakixa, sasawa sarakina.

Kunapachati maya ayllunkirixa mallkuñapataki chhijllt'ata, jupaxa jani suma phuqkiti saranakarjama, qhipa qhipaki sarnaqi, ukanakanaxa juchawa, ukata kimsa jawq'a chikuti katuqaraki; chikutimpi siktayasiña

⁷ Waypuliñaxa, arnaqasiña, warurt'aña juyphi sarañapatakiwa, ukhama phuqhaña juyphi sarañapatakixa sapxiwa.

katuqañatakixa mallkunaka jak'aru makhatañapawa, ukhama chikutimpi jawq'antapxi, jani makhatkaspas ukhaxa juk'ampi churt'ayasispaxa, sasawa sarakina. Chikutimpixa kimsa kutiwa siktayasipxi, ukaxa mallkunakawa phuqhaxaraki, kuna juchasa utjapuniwa, sasawa sarakina.

Khaysa Marka Jesús de Machaka uksana irpirinakaxa ch'iyara puñchuni manqharuxa yaqha puñchuni, q'iwita chikutinkamakiwa, mamanakasa ch'iyara muntirani ukhama mallkuna warmipaxa ist'asitarakiwa sarnaqapxaraki. Sarnaqañanxa janiwa larsa laruñapakiti, janiwa sixsiñapakiti, taqi kuna lurañasa muyu uraqita lurañapuniwa.

Mallkunakaxa kunjamsa turkakipasipxi, uksata akhama qhanañchapxaraki:

Mallkunakaxa paya uru saraqata mara t'aqa phaxsina turkakipasipxi, uka isi ukhamaraki karwu turkakipañaxa akhama luraswayi: misturi mallkunakaxa ukhamaraki mantiri mallkunakaxa isinakapa turkakipasipxi, misturi mallkunakawa mantiri mallkunakaru isinakapampi ist'ayapxi, chachasa warmisa punchutpacha pulliratpacha turkakipaswayapxi; uka ist'ayata isxa maya phaxsita tamachxi⁸ ukhata kutt'ayaspacha sasawa mallku pasiri mamaxa sarakina. Misturi mallkunakaxa wali kusesitawa sarxapxi, sapa wila masinakawa mayniru mayiru ukhama chikañcht'asisa markata sarawayxapxi; machaqa mantiri mallkunakaxa wali llakitakiwa qhiparxapxaraki, jupanakaxa janiwa thuqhaskaspas larkaspas llakiru puritawa qhipari, maya alma wilañankkaspas ukhamawa qunurapxaraki, sapxiwa. Misturi mallkunakakiwa k'uchiki wantampi thuqt'asisa sarawayxapxi. Yaqha mallkunakaxa mantxi ukhaxa jaqinakaxa q'ala willjtatawa; ukata mantiri mallkunakanaxa qhipurpachawa machaqa mallkunakaxa utata utakama purisa ayllu tuqina qamirinakaruxa jakhthapxapxi, sapa utanakaru purisa, sarnaqanakapa uñjasawa maynita maynikama chinumpi⁹ chinumpkama, tatanakaru, mamanakaru, wawanakarus muxsanaksa churasa ukhama uñjasawa jakhthapxapxaraki. Ukaruxa tamachaña sutimpi uñt'apxaraki, uka tamachañata uksaruwa irpiri mallkunakaxa uñt'ataxarakixa, sasawa sarakina.

8 Tamachañaxa taqi aylluna markachirinakaru tumpthapiñawa **tamachi** sata, jani ukaxa **muyu** sutimpi uñt'atarakixa. Uka tumpañaxa machaqa mallkunakana sarapawa, tamachataxi ukhata taqi ayllunkirinakaxa irpiriru uñt'axapxarakiwa.

9 Chinuxa, kukampi alkulampi wakt'ayatawa, ukaxa akhullt'añataki ukhamaraki ch'allt'asa umxatañataki wakichatawa. Machaqa mallkunakawa ukhama tamachana sapa kumuna tuqina qamiriru tumpañatakiwa churapxi, ukata ukhama akullt'apxi, ch'allt'apxi.

Taqi jaqinakaxa tamachita uksaruxa mallkuruxa jaysxapxarakiwa, janiwa willjtata sarnaqxapxiti, mallkuruxa ist'xapxapuniwa. Uka muyuxa suxtani t'iskkawiwa muyuxa tamachañatakixa puripxaraki.

Ayllu Ixra tuqina karwuxa muyuta ukhamaraki marpachapuniwa lurañaraki, uka lurañanaxata akhama qhanañcharakina:

Taqi kuna lurañasa uraqitapuniwa, karwuxa marpacha lurañawa, ukhamarusa chacha warmipuniwa luratarakixa. Maya karwuxa purini ukhaxa kimsa karwpachawa luraña, janiwa chikata chikata lurañakiti, uraqitima jisk'akichi ukhaxa yaqha muyuna lurataxarakini sasina aruskipapxaraktha. Wakisirakiwa qhanañchaña, warmi aliqaxa luraspawa ukhamipanxa chacha aliqa sapakixa janiwa lurkaspasi, warmixa kuksa alkulsa aptt'asispawa chacha sapakisti janiwa aptaskaspasi, chachaxa janiwa kuksa jach'iskaspasi, chachaxa alkulaki apnaqaspaxa. Kasaru jaqixa janiwa sapaki qunt'kaspasi janiwa ukaxa ukhamakaspasi, kasaru warmisa janiwa sapaki lurkaspasi, ukhamawa thakhixa sasawa sapxaraki.

Irpirinakana jani walt'anakapaxa utjakirakiwa, jisnawa jaqinakaxa jiwi ukhaxa janiwa wali uñjapxkiti, uksatxa akhama sarakina:

Mallkuna marapana jaqinakaxa jiwari ukhaxa jaqi manq'ani mallku sasawa sapxaraki, mallkunakaxa jaqi jiwañana, taqi isi t'axsañansa taqi lurañanakansa, mara phuqhañana, kimsa mara phuqhañansa, mallkunakaxa taqpacha phuqhañapapuniwa, jaya markanki ukhasa kipkarakiwa purisaxa chikañchasiñapa, ukhamawa saraxa, sasawa sapxarakixa. Uka jiyayasirinakaxa mallkunakaru yatiyapxañapuniwa jani yatiyapxki ukhaxa janiwa yatitakarakinti, sasakiwa sapxarakispa.

Kumuna phuñchhawinakanxa taqi kumuna tuqina qamirisa purinirisa pinkillunakampiwa thuqhurt'apxaraki, ukatakixa mallkunakaxa manq'añaka umañanaka wakichapxaraki, umart'apxarakixa, taqinipuniwa chikañcht'asipxi, ukxa mallkunakapuniwa irptarakixa, sapxarakinwa. Ayllu taypina maya jaqixa mallku karwu jani lurkiti ukhaxa janirawa mallku pasarukiti, ukhamipanxa kumuna – ayllu taypinxa janiwa aru churapxkiti, karwu luriri jaqinakakiwa arunipxi, ukhamarusa jupanakakiwa arsupxarakispa; ukata maya kumuna taypinxa jiliritjama sullkatjama karwuxa

luraña, ukhamarusa muna jani munawa karwunakaxa luraña, sasawa sapxaraki.

Atanacio Tarqui Mamani jiliri Mallku Contorno Bajo, Axawiri Marka, *Provincia Pacajes: Municipio Axawiri* marka - Caquiaviri uksankiri mallkuxa akhama qhanañcharakina:

Jiliri mallkuxa akhama arst'arakina, Axawiri Tayka Markaxa 11 Ayllunakaniwa sarkinwa: Aylluxa 6 sullka ayllunakanirakiwa, Tayka markaxa maya Jach'a Mallku irpirinirakiwa, jupaxa uka taqpacha Municipio irptirirakiwa. Uka 11 ayllunakaxa yaqha Mallku irpirinakanirakiwa; niya 5 kumunanaka irpxarurixa ayllu irpiri satarakiwa. Taqpacha ayllunakaxa, akanakawa sarkinwa: (1) Axawiri Marka, (2) Achiri, (3) Jihuacuta, (4) Union Wilaxaqhi, (5) Chuqurusi, (6) Q'asillunkha, (7) Wichaya, (8) Antaquira, (9) Ch'uxñaapampa,... yaqhanakampi.

Sapa aylluxa – kumuna mallkunakaniwa: Ayllu Irpiri Mallkuni, Sullka Mallku, Jiliri Mallku¹⁰, Qullqi Wutika Mallku¹¹, ukhama chhijll'tatawa ayllunaka irpxarupxi, sapa maynixa chacha warmipuniwa irnaqapxi, janiwa khithisa sapakikiti. Isinakapaxa paya punchuna puncht'ata pataruxa ch'iyara punchuni, manqharuxa wila punchuni, janq'u surmiruni, ch'ulluni, chalani, awayusa q'ipt'ata, pantaluni ukhama isthapitapxiwa. Warminakasa uka kipka isthapitarakiwa.

Jiliri mallkuxa chikutini, warani ukhamawa, suma apnaqañana amuyu sarawa ukata irpirinakaxa suma irnaqañatakiwa ukhama qamasani maya aylluna isinakapaxa surmiruxa, amuyu saranaka churi, punchuxa chacha warmi saña munaraki, jiliri mallkunakaxa paya punchuni, ch'iyaraxa yapu suma uñañataki janxatksnasa ukhamawa, chalinaxa suma uywañatakiwa, chikutixa suma sartañatakiwa, janiwa kuna jani walt'anaka uñañatakikisa, janiwa jawq'añatakikiti, **munaña** churasi ukatakiwa uñt'añatakisa, yaqha isinakani ukhapuniwa sartataraki, munaña churistaspa. Chikutixa khayasa Caquiaviri tuqina k'anatawa.

10 Jiliri mallkuxa juchanaka p'ampachiri, uka kumuna tuqina sapa ayllunsa utjaraki juchanaka 'pampachañataki, jaljiritakiwa.

11 Qullqi wutika Mallku, jupaxa warmimppacha qullqi apnaqañataki chhijllatawa, jupanakaxa qullqi apnaqaraki ayllu taypina.

Niya uka kipkarakiwa marka *Jesús de Machaca* qinachu phhuñchawina jullina uñstaski, tata mallkuxa Awatiri mallkuxa **qhiwiña muquni chikutisa** apt'ata, awayuru q'ipt'ata, yaqha chikutixa kupi kallachita ch'iqaru ajuntata awayusa q'ipt'ata, chuspasa wayt'ata, wayruru punchuni, ukhamawa thuqt'asisa nayraqata mantaski, qhipaxana awatiri mamaxa awayuna awayt'ata, awayuru q'ipt'ata, tarisa apt'ata, ch'iyara muntirani, chiyara pullirani ukhamawa mantaskaraki, (Jesús de Machaca, 05, Taypi Sata phaxsi, 2009)

Ayllu: Tata Sapana, Kumuna Crucero, mallkuna saranakpaxata

Awatiri mallkunakaxa *Crucero*¹² tuqina kimsaniwa utjapxtha sasawa sarakina, nanakaxa AWATIRI TAMANI sutinirakiwa sarnaqapxtha, sasawa sarakina; nanakaxa kumuna tuqina qamapxtha, kuna jani walt'awinaka uñjapxtha, khushchasiñapatakiwa yani apt'apxtha, ukhamarusa yatiyanaka apapxaraktha *provincia* tuqina jiliri irpirinakarawa taqi yatiyanaka yatiyiri apapxtha, kipkarakiwa *provincia* Totoru tuqina ayllu tuqiru taqi yatiyanaka apapxtha, sasawa sarakina. Sapa karwu lurañaxa maratakiwa janiwa maya juk'a phaxsinakakikarakiti marpachapuniwa awatiri karwuxa lurata.

Chhijllasitawa Taqi Santu uranakata mantapxtha uka jallu qallta (*diciembre*) phaxsikamawa sapa mara turkasisa lurapxtha. Taqi awatirinakaxa ch'uxña punchumpipuniwa uskusipxtha, ukaxa ch'uxña pampa saña munaraki, chuxña pacha saña munarakixa. Nayra maratpachapuniwa ch'uxña punchu apnaqapxtha, juk'ata juk'ata jach'a qhipa maranakana jach'a saltanakani sawxapxaraki, nayra maranakanxa jisk'a warawaranakaniki sawupxarakina, jichha maranakanxa jach'a warawanakani sawxapxaraki, sapa maratjama mayjaptawayaraki, niya tunka marachi jilpachachi ukha maranakata jach'aptawayxi, sasawa sarakina.

Taqi awatirinakaxa punchxaruxa chikutini uskuta, surmiruni, chalinani, chuspasa apt'ata, awayuru q'ipt'ata ukhampuniwa sarnaqapxtha, sasawa sarakina. Ukaruxa kimsa muyu chikutini muyuntata punchxaruxa

12 Constantino Mamani Sajama jupaxa Mallku Crucero, Ayllu Tata Sapana uksatawa, 38 marani ukhamawa awatiri irpxaruski, jupaxa ch'uxña punchuni, surmiruni, punchuni, chalinani, awayuru q'ipt'ata ukhama isthapitarakiwa.

ukhama isthapitanwa, ukaxa "Santu Riyi" sutiniwa sasawa sarakina: **Aka Pacha Riyi Alaxa Pacha Riyi, Rey Gaspar, Rey Melchor, Rey Waltasar** ukawa kimsa muytata, sasawa sarakina. Ukxaruxa jiskt'ata chikutixa jaqinakaxa ch'axwthapixi ukhanakawa uka **CHIWURUNA** sutini jisk'a chikutimpi p'ampachaña, jani walt'anakana uka chikutimpixa jaljtayaña, llamp'uchañatakiwa, suma chuymnuqañatakiwa, sasawa sarakina. Ukhamarusa aliqa uñacht'ayañakiwa. Awayuxa kunakanasa q'ipnaqañakipunirakiwa, ukankiwa kuka, *libro de actas*, qillqaña, juk'ampi yanakawa uskupxtha, sanwa.

Mallkunakaxa akhama isinakanirakiwa, uka isinapakaxa kuna saña munaraki ukanaka qhanañchasaxa akhama qillqt'apxaraki:

Awayuruxa apxarupxakirakthwa, taqi juyra achutanaka ukxa misana jaytatakirakiwa, janiwa apnaqapkarakthi, awatirina utapa manqhana maya misaxa¹³ suma wakichata, suma imata, ukankakirakiwa, sasawa sarakina. Chalinaxa **rimanusa**¹⁴ sata sutinirakiwa, awatirita uñt'ayasiñataki uskusipxtha, phuqhatañapapuniwa, sarakinwa. Surmirusa¹⁵ ch'ulluxa uka kipkarakiwa uskusiña taqi awatirinakawa ukhama isthapita sarnaqapxañasaxa. Ukhama isinipuniwa paskukamawa sarnaqaña, ch'ullumpipuni, phuñchhanakanxa saraparu saraparuwa sarnaqapxañapa, sasawa sarakina.

Awatiri mallkunakaxa paya ch'uspanakpuni apnaqapxtha, mira¹⁶ sata sutinirakiwa jisk'a ch'uspa wawaxa, uka miraruxa kuka alkulita ukhama apnaqapxaraktha. Warminakaxa tari apnaqapxaraki, awayuna awayt'ata ukaxa iskinata chint'ata ukhamawa, ukaxa aynacha tuqiruxa awayt'ata, kumuna wawa t'impaxaruta ukhama awayt'ataxa saña munaraki ukata ukhama sarnaqapxi, ukhamarusa yaqha awayuru q'ipt'atarakiwa ukhamawa mama mallkunakaxa isthapisipxi.

13 Qarwa, turu qallu, juyranaka taqi phuqhatawa ukankaraki, parisa parisa wakt'ayatawa taqi utjiri juyranaka, ukhamaraki uywanaka, sarakinwa. Marpachawa suma yupaychapxi, macha awatiri chhijllataxani juparuwa q'ipxaruyxaña sasawa sarakina.

14 Rimanusu sata sutinirakiwaa chalina isiruxa, ukaxa kukara llawunt'tata uskusiñatakiwa.

15 Kasulla sata sutinirakiwa surmiruxa, ukaxa ch'ullumpi uskusiñatakiwa.

16 Mira sata sutinirakiwa uka Crucero ukxa tuqina ch'usparuxa, Totori Marka tuqina.

Tata mallkumpi mama t'allampiwa, awayunakaru q'ipt'tata, jach'a chikutinakana uskuntata, chikutinakapaxa suma k'achachsuta, suma isthapita ukhamawa tantachana ist'asipxki, Caquiaviri, 23 chinuqa phaxsi 2011 mara.

Tata mallkunakaxa wila punchunkamaki, ch'uspankamaki, chikutinkamaki, ukhamawa jach'a tantacharu purisipxki, jupanakaxa awayunakaru q'ipt'atkama, jach'a chikutinakana uskuntata, chikutinakapaxa suma k'achachsuta, suma isthapita ukhamawa tantacharu purisipxki, Coriri, 12 achuqa phaxsi 2011 mara.

Tata mallkunakampi q'urawa q'ipt'ata mama t'allanakampi, maya tata yatirimpi uywirinakaru yupaychañatakiwa wakichasipxki, Sullkawi - Jayu Jayu, 14 lapaka phaxsi 2011 mara.

Tata mallkumpi mama t'allampiwa, awayunakaru q'ipt'tata, ch'uxña punchuni, jach'a chikutinakana uskuntata, yaqhaxa ampararu apt'ata, chachasa warmisa walja ch'uspanakasa apt'ata, ch'uxña awayuru q'ipt'atkamaki, suma isthapita ukhamawa kuka aptasisipxki, Chuquichambi - Jach'a Karangas Oruro, 19 chinuqa phaxsi 2012 mara.

Kamsaña muni mallkunakana isinakapaxa

Maya kumuna irpirinakaxa tata mallkusa, mama mallkusa, tata jilaqata¹⁷ mama jilaqatasa, awatiri tatasa awatiri mamasa, jupanakaxa jupanakana sawt'ata isinakampipuniwa uskt'asiñasa, taqi kunasa phuqhata sarasaru thakhisarukhamawa phuqhatañapa; jupanakaxa sapxarakiwa isinakaxa aymara marka taypina ch'ama, qamasa, munaña churarakistu; jani ukhama isthapita sarnaqsnaxa aliqa ina jaqikipxkiristha ukhama ayllu taypina uñt'atapxiristwa; ukata makinana sawuta

17 Jilaqatatxa Simón Yampara akhama qillqt'arakitayna: () sobresalido entre los miembros de las familias del ayllu (persona, familia, cargo de autoridad. Citado por Efrén Choque Capuma).

isinakaruxa qachuq'ara awayu, qachuq'ara istalla sasawa sutichapxaraki, uka sutixa jani sawuri warminakaru jisk'achasa sutichatarakiwa, ukaxa amuyasiñasatakiwa ukhama markanakasana qhipa maranakana uka amuyu wakt'ayapxatapa.

Thuqhuñansa jach'a jisk'a tantachanakana isinakaxa phuqhata uskusipxaraki, uka tantachanakana suma isthapitapuniwa sarxarupxaña, janiwa ina ina isthapita sartapkaspati, ukawa jilaqata, mallku sasa uñt'ataxa.

Uywirinkaru **yupaychañanakansa** kipkarakiwa taqi kasta isinakampi sarnaqaparjama uskusipxarki, awayuruwa ayllulanti jisk'a juyra sakunaka q'ipnaqapxi, *Curahuara de Carangas* uksana llawq'a sutimpi uñt'ata q'ipnaqapxaraki, taqi kuna luqtañana, yupaychañana, yatirinakaru amuyu churayasiñatakisa kipkarakiwa qarwa ch'ankhata sawuta istallaruwa kukasa apxarutaraki, janiwa aliqa alata istallañapakiti, taqi kunasa thakhini thakhiniwa. Taqi luqtañampi, yupaychañampiwa munañaniña qalltasiwayi, kunjamti uywirinakaru, Pacha Mamaru jilaqata ukhamaraki mallkusa luqti kipkaraki mayiraki ukhamata aynjasiñaxa qalltawayi.

Jichha mallkuna isipa ukhamaraki nayra inka pachansa, suma saltanakani sawuta isinakaxa jiliri munañani jaqinakataki ukhamaraki wak'anakataki sawutanwa, ukhamarusa phunchhanakana uskusipxana, (*Pizarro*, {1571}, 1986, 100 *Rut Moya* qillqt'ata), ukhamapanxa suma juch'usa ch'ankhanakata, suma saminakani, qurimpisa, qullqimpisa, ukhama sawuta isinakaxa taqi yupaychañanakana janiwa jiwañanakatakiki apnaqatakanti, jilpacha uywiri apunakaru sawuta isinakampi lutt'atayna (*Moya*, 1988: 46, *Ciesa* [1553], 1986, I, 84). Jichha pachanxa mallkunakaxa niya kipkarakiwa yupaychañanakana, phuñchhawinakana, taqi tantachanakansa suma k'acha alaja¹⁸ sawuta isinakampiwa uskusipxi, ukhamarakiwa suma imasipxi.

Sawuta isinakana qamasapaxa wali munañaniwa, sawuñxaruwa wakt'ayasitapaxa taqi achuyaña yänakaxa utjirinakasa ukhamaraki irnaqaña ch'amasa, ukhamarusa isinaka sawuñaxa uywirinakaru wak'anakaru yäqañampi qipantatjamawa, uka kipkaraki yatirinakampisa qullaqasiñampisa ukipansa, taqi amuyunakasa apnaqañataki wakiyatawa.

Jani amuyiri jaqinakaxa thuqhuñatakisa uskusipkaspa ukhamaki amuyapxaraki, jupanakaxa janiwa saranakapa yatipkiti, amuyapkarakisa.

Jichhaxa isinaka kunsasña munaraki uksanakata qhanañchañani:

18 Alaja, jiwaki isthapita jaqi, suma saminakani sawuta jiwa isinakaruwa alaja sasa sutichapxi.

Surmiru, Mallkusa Mama mallkusa kunapachati Quri wara ukhamaraki Wiphala, ayllu lanti awayu q'ipt'ata sartapxi, ukhaxa surmiruniñapapuniwa, surmiruxa ayllunkirinakaruwa ch'iwifichi, jani walt'anakatsa jark'aqi, ukata surmiruxa uskusiña sapxiwa. Ukhamarusa janiwa ch'iyara surmiruñapakiti, markaru jark'aqañapawa, uksata, *Ricarda Flores Vda. de Mamani, Yunguyo, Prov. Litoral, 5II-2000. Citado por Choque, Efren.*, siwa:

(...) jumanakaxa awatiripxtawa, sumiruntipaniwa sarnaqapxata, sumiruxa markana ch'iwipachiya, Pachamamana qinayallpawa, jani (...) sumirunixa, yapusa ch'iwintirijipu, kuna usussa katukirjiwa asintaruxa (...).

Punchu isixa ukawa jilaqata jani ukaxa mallkuna isipa, kunapachati karwuru manti ukha pachata tukuyañkamawa punchumpi uskusiñpi, paya punchunipxiwa, maya aliqa urunaka sarnaqañapataki mayasti phuñchhanakana, yupaychañanakana, ch'allanakana, wilañchana, yaqha tantachanakansa ukhanakawa ukampi suma isthapita sartañapa. Yaqhipa markanakanxa paya puñchumpiwa uskusiñparaki (Axawiri Marka - Paka Jaqi) saminakapasa mayja mayjarakiwa, markana saraparjama. Ukhamarusa punchuxa markana saraparjama sawutarakiwa, kipkaraki saltapasa, saminakapasa, janiwa kawkniri qhathuta alata puñchumpikisa uskuskaraksnati.

Chikuti - waraq'a, ukaxa maya wakata kharsuta lasupata k'anatawa, yaqha yanakampi k'achacht'ata, khaysa Jach'a Karangas tuqina Tata Santu Riyi, Tata Quri Wara sutinirakiwa, yaqhipawjanakanaxa chikuti satakirakiwa. Yaqhipa jilaqatanakaxa paya kimsa chikutini ukhamawa sarnaqapxaraki, ch'axwanaka p'amp'achañataki, juchachasiriru mutuyañatakisa apnaqatarakiwa. Ukata Tata jilaqataruxa chikutinipana axsaratarakiwa, ukhamata isipaxa markachirinakaru axsarayi.

Pututu, ukaxa waka waxrata suma khnitsutawa, tantacharu jawsañatakiwa pututt'aña, "q'iwí" sutinirakiwa, ukaxa añcha yaqatarakiwa.

Ch'uspa - wistalla - wallqipu, ch'uspasa wistallasa, wallqipusa maya jisk'a wayaqawa, walja saminakani ch'ankhanakata sawuta, saltanakani, t'isnuni ukhama phuqhacht'atawa, kuka alkula uskuñatakíwa: taqi mallkunaka jilaqatanakasa apnaqapxapuniwa, ukhamarusa sumaru uñjatawa, ukxata akhama arst'apxatayna:

() awatiri awki, () jach'a tayka, () kawkirusa saranta, khithirusa wisssitt'anta, kukallpuni churantaxa; kukaxa pirmiru amura, jach'a rispítuchiya ().

(Qillqt'ata Choque: *testimonio de la Sra. Justina Huanca Vda. de Chávez Belén de Andamarca, Prov. Sur Carangas*. 15, I, 2000).

Tata Quri Wara, uka waraxa inka nayraxa maranakata utjatapana, inka pachana waraxa qurini, suma qhankiri qalanakampi uskuta, ukaxa jiliri munañani irpiri, saña munarakixa. (Choque, 2000: 68)

Jiskhu, nayra maranakkamawa qarwa kunka lip'ichita lurata jiskhumpi uskusipxatapa, jichha maranakanxa awtu llantata khuchhuta jiskhunakampiwa uskusitaxarakixa. Isi uskusiñata, akhama sapxarakixa, maya jilaqata surmiruni, punchuni, warak'ani - chikutini, ch'uspani, ukhamaraki jiskhuni, ukhama isinipuniwa sarnaqañapaxa, jani ukaxa janiwa irpiri mallkukaspati sapxiwa.

Mama jilaqataxa niya tata jilaqata kipkarakiwa sawuta isinakampi uskusiñapaxa:

Awayumpi, awayt'ata, yaqhawjanakana q'ipt'ata ukhampuniwa sarxarupxixa, awayuxa sawutapa, ukhamaraki aymara markana, aylluna amuyupa saranakapa uñacht'ayixa: uka isikiwa mama jilaqataru uñacht'ayixa, ukaxa sawutapa Pacha Mamaru yupaychaña, luqtaña, uywanakampi, alinakampi chikacht'ata walja tinkuyata saminakapaxa uñacht'ayarakixa. Awayuxa aymara markana pata pampanakana taqi uywirinakampisa chikaki qamaña uñacht'ayarakistu.

Pullira, maya wakiskiri isirakiwa mama jilaqatatakixa, taqi mama t'allanakawa pulliranipuni karwuru mantasaxa uskusipxañapaxa. Janiwa phaltani, jani ukaxa yaqha chakitana ist'ata sarnaqkaspati, jani ukaxa aylluna qamirinakatakixa janisa yaqkaspa ukhamaspawa.

Mallkunaka ukhamaraki mama mallkunakasa, panipuniwa suma isinakampi isthapita thuqt'apxaraki, ukhama Jesús de Machaqa tata Awatiri mallkuxa **qhiwiña muquni chikutisa** apt'ata, awayuru q'ipt'ata, yaqha chikutixa kupi kallachita ch'iqaru ajuntata awayusa q'ipt'ata, chuspasa wayt'ata, wayruru punchuni ukhamawa thuqt'asisa nayraqata phuñchana mantaraki. *Curahuara de Carangas, Totora, Jach'a Karangas*, uksanakana wari samini puñchuni, allpaqata sawuta awayuna awayt'ata, ch'uxña awayuna awayt'ata mamanakaxa, tatanakaxa ch'uxña puñchuni awayuru q'ipt'ata, mamankaxa tarisa apt'ata, ukhama isthapitawa thuqhuñana tantachansa irptapxaraki. Uka saranakaxa muspkayawa aymara markana amuyupatxa.

PAYÏRI PHAT'A

CHIKUTI

Achacachi Wila Punchu (Poncho Rojo) ukxa markana chikuti k'anirinaka: Awki tayka, Pedro Condori Yuyra, Leandra Cabrera de Condori; wawanakapa: Sonia Mercedes Condori Cabrera, Sara Nilda Condori Cabrera, Crisolina Verónica Condori Cabrera, Mary Tito Tarqui, Rober Adán Banda Zuñagua jupanakawa taqpachani maynita maynikama yanapt'asisa kunaymana chikutinaka k'anapxi, Sub Central Qala Qala, Achacachi, Omasuyos, 30 jallu qallta phaxsi, 2014 mara.

Qallta arunaka

Nayra maranakana jichha pachansa chikuti apnaqapxapuniritaynawa sasawa qillqt'apxi: Chikuti, *látigo*, asiru chikuti, *fusta*, jaqiru asut'iña chikuti, ukhamawa aka uraqina chikutinakaxa utji sasawa qillqt'apxi. Chikuti, asiru chikutixa: waka, *caballo*, anurusa yaqha uywankarusa jariyañatakiwa apnaqata, nayra maranakatpacha apnaqapxatapa. Jaqiru asut'iña chikutixa uka kipkarakiwa, khaysana qamiri jaqinakaxa: *ingleses, japoneses y holandeses siglos XVII y XVIII* uka maranakana, lamara quta taypina wuti apnaqirinakaru chikutimpi asut'isa laqa sarnaqapxañapataki jariyapxiritapa, uka pachparaki *Segunda Guerra Mundial* ch'axwañaxa utjki uka maranakana katjata, anthapita jaqinaka chikutimpi asut'isa uñxapxatapa. Niya uka pachparaki *Edad Media* uka patrunanakana utanakapa (*Castillos*) chikutimpi jariyasa jawq'asa uñxapxatapa. Uka chikutixa jirumpita *manguera* sutini yanakampita luratatapa, sasawa qillqt'apxi.

Qarqa marka, mallkunaka policía sindical, sutini ch'amampi mantañatakiwa taqinisa wayruru puñchunkamaki, surmirunkamaki, chalanakani, chikutinkamaki ukhamawa jaqinaka jark'asipxki, 14-lapaka phaxsi, 2010

Khaysa *departamento de Beni* aka qhipa urunakana, Moxos uksana, uka XVIII *Encuentro de Corregidores del Territorio Indígena Parque Nacional Isiboro Sécure* (TIPNIS) maya irpiri jilataruwa chikutimpi mallt'ayapxatapa. Uka chikutimpi mallt'ayañaxa nayra maranakata thakhichatatapa, ukhamaraki taqiwwa uraqinakana kunaymana saranakanitapawasasawa yatxatirinakaxa qillqt'apxaraki; jani ist'asiri jayra jaqinakaru mutuyañatakiwa marka irpirinakaxa chikuti apnaqapxiritapa; yaqhawjanakanxa irnaqañanakana jariyañataki chikuti apnaqapxitapana, ukhamapanxa uka Moxos uraqina j aniwa qillqatanaka utjkiti sasawa qillqt'apxaraki, uka chikuti apnaqañaxa patruña sutini munañani jaqinakaya apnaqaña uñstayapxchi, ukhamarusa *república* uksansa apnaqatakiskchi pataka pataka maranaka, ukhamata wasitata uka uraqinaka lurayañataki, goma apsuñataki, ukhamaraki markanakana ch'amampi irnaqayañataki jichhakamasa apnaqasipxkatapa.

Juan Tarqui, Asiru Marka Mallku yaqhanakampi, paninixa pataruxa ch'iyara punchuni, manqharuxa wila punchuni, jach'a muyu chikutinkamaki, ch'uspani, chalani awayuru q'ipt'ata, mama t'allampi ukhamawa, Axawiri Marka, 23 jallu qallta phaxsi, 2013

Qhipa maranakana chikutixa jani walt'añanaka p'ampachañataki, munañani sartañataki, axsara uskuñatakiwa marka irpirinakaxa apnaqapxatayna; yaqhawja markanakanxa juk'a juk'akiwa utjxaraki, ukata sapxi "aka chikutipana nayaxa jaqisktha, kumuna tuqina saranaka pantiriruxa thakhiruwa irpxati" sasina sapxi.

Uka chikuti mallt'ayañaxa janiwa usuchjañatakikiti, jani ukaxa amuyasiñapatakiwa maya qhawqha siktasa phajsuñaxa, sapxiwa. Ukhamarusa uñjasa nayra maranakana uka Beni ukhamaraki *colonia* tuqina chikuti apnaqapxiritapapuniwa, ukaxa laq'a irnaqañataki yapu yapuchirinakaru, pisina sarnaqiri ch'ama ch'irwsuñataki, ukhama sasawa yatxatiri Zulema Lemh qillqt'awayarakitayna.

Uka Antonio Carvalho Urey yatxatirixa akhama qillqt'atayna: 1811 marana sartasiñakaya uñstawaychi, ukana chachanakaru, warminakaru, wawanakaru jawq'asawa uka unxtasiñanakaru chikañchasiñapataki chikutimpi aptawayapxatayna. Irnaqaña jani munirinakaru waniyañatakixa 50 kuti chikutimpi jawq'apxatapa, jupanakaxa sarxaña munapxchina imantasipxanwa, katjayasisinx jawq'ayasipxiritayna, sasawa qillqt'apxatayna. Sarxaña imantasiñana katjayasirinakaxa, pataka pataka kuti chikutimpi siktayasisawa usuchjayasipxatapa, ukata sapxi: pataka kuti, waranqa kutisa waniñatakiwa ukhama asut'ipxana. P. H. Fawcett, uñjirixa uka sarnaqatanaka uñakipasaxa "Selva Amazónica", <http://alainet.org/active/30624&lang=esregistra>, uka qillqt'atana akhama siwa: uksana walja siriga sutini *goma* apsuñaru chikachasiri jaltxaña munkchi jupanakaruwa katjasina chikutimpi jawq'asa jakapachapxatapa uka *departamento del Beni* (año 1906)

Waraxa khithitixa apxaru jupaxa munañaniwa, awatiri awki sutimpi uñit'atawa, uka warata mayt'asisiwa taqi kunasa tantachanakanxa qalltataraki, "Quri Wara" sutimpi uñit'atarakiwa, mallkuxa kunapachati Machaqata mantki ukhawa wara katuqawayi, apnaqarakiwa mallkuta mistuñkama, 16 qasawi phaxsi, 2014.

uka maranakana, ukhamarusa jupanaka patrunanakaxa niya pataka jani ukaxa waranqa kutiwa chikutimpi jawq'xapxatapa, yaqhipanakaruxa jiwayapxatapawa, patrunanakaxa yaqha jaqinakana uñjañapatakiwa ukhama lurapxatapa, sasawa qillqt'apxatayna. Chikutixa

arruwatatapawa, 200 chikutita 500 chikutkamaxa maya arruwa, ukata qhiparu juk'ampinaka, sasawa qillqt'apxatayna.

Chikuti uskusiñata

Totora markana nayra maranakaxa paya muyuni chikutimpiwa uskusiñxiritayna, qhipa maranaka kimsa muyuni chikuti uskusiñxapxarakitayna, chikutinakaxa akhama sutinakanirakiwa: *Rey Baltazar*, *Rey Gaspar* ukhamaraki *Rey Melchor*, nayra pachana utjarakinwa aka pacha Riya alaxa pacha Riya ukhama sutinakampi apnaqatanwa, sasawa sarakina.

Chuquichambi, Jach'a Karangas tantachana tata mallkuxa kimsa muyu chikutini, ch'iqa ampararuxa jisk'a chikutisa apt'ata, ch'uxña punchuni, uqi surmiruni ukhamawa mallku masipampi aruskipaski, 19 Willka Kuti phaxsi, 2012.

Mama t'allaxa awayuna awayt'ata, awayuru q'ipt'ata, q'urawasa q'ipt'ata ukhamawa thuqt'aski, Sullkawi, provincia Aroma, 14 lapaka phaxsi, 2011.

Pani ch'iyara punchuni mallkunakawa, manq'asisipxki, jupanakaxa provincia Pacajes Caquiaviri uksatapxiwa, UNIBOL-A-TK, 28 anata phaxsi, 2014.

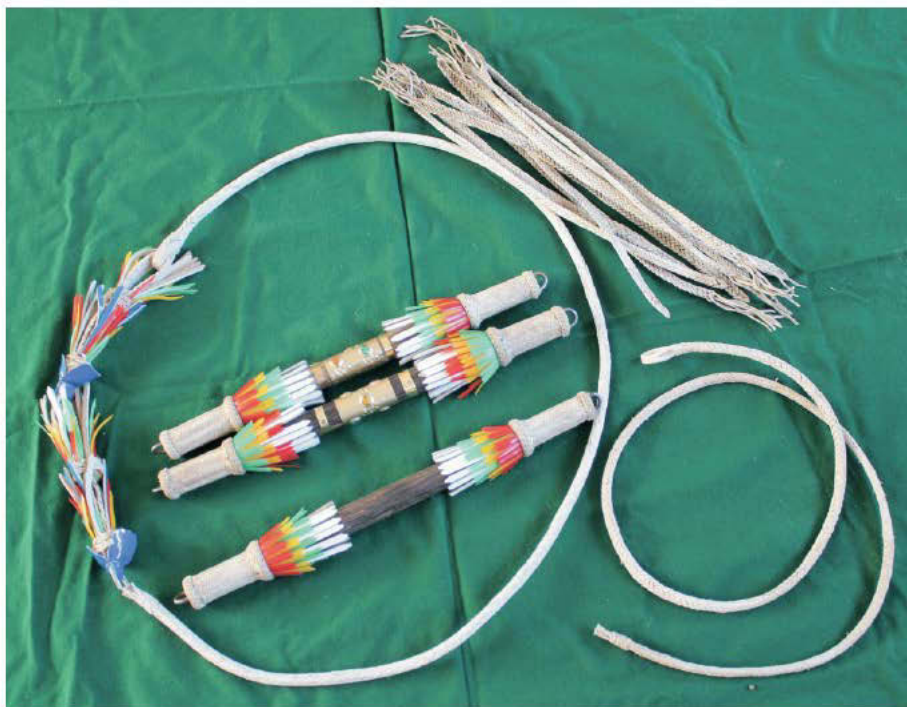
Kimisa charani waka lasuta k'anata chikuti, uka chikuti mallkunakaxa kupi ampararu apxaruñitakiwa, jisk'a wawanakaru uñacht'ayañitakisa, kunaymani k'anatawa utjaraki, provincia Omasuyos, 16 llamayu phaxsi, 2014

Lasiyu sutini k'anata lasu, ukaxa turusa anatañitaki ukhamaraki wakanaka katuntañitaki k'anata lasuwa, Omasuyos, Qala Qala, 11 llamayu phaxsi, 2014

Chikutixa kimsa kasta apnaqataraki mayaxa Santu Riya, payaxa Chiwurnu, kimsaxa Rimanusu, jichha maranakkamawa ukhama chikutixa apnaqataski.

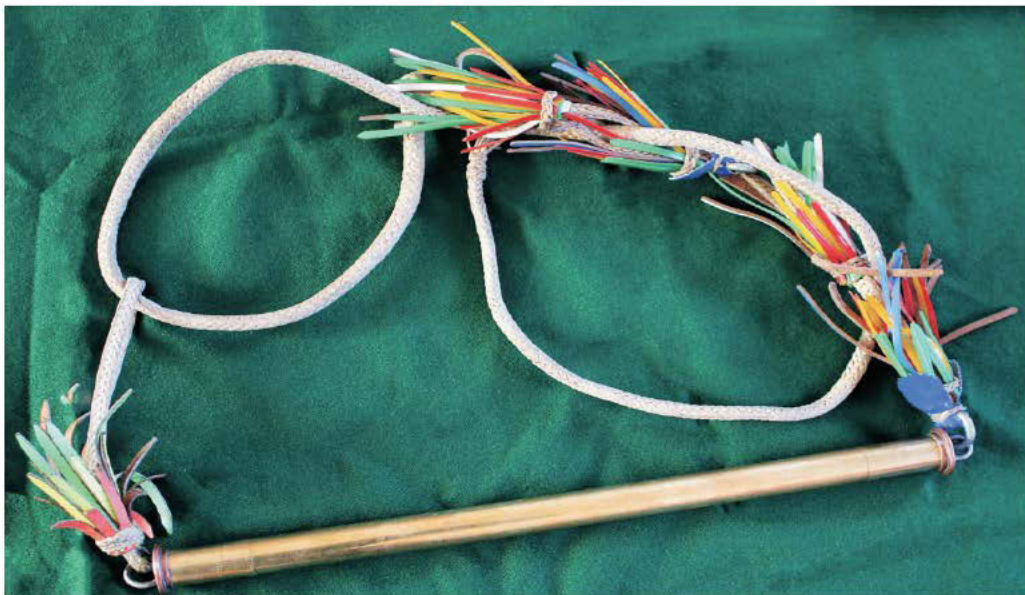

Chima chikuti, niya tukuchañataki wakichataskiwa, maya juk'a pachakiwa wakisi, provincia Omasuyos, 11 llamayu phaxsi, 2014

Tatanakaxa awatirisaxa akhama isthapitapuniwa sarnaqapxi: punchuni, chalani, surmiruni, ch'ulluni, kimsa chikutini ukhampuniwa sarnaqapxi, uka saraxa nayra maranakatpachapuniwa ukhama sarnaqatatayna.

Mamanakaxa sayt'ata saltaxa tuqita awayt'asipxi, ukaxa suya sayañapatakiwa ukhama awayt'asita, t'impaxarusa wali sayt'ata ukhampuni sarnaqapxañapa ukata ukhama isthapita sarnaqapxañapa, sasawa sarakina.

Awatiri lurañanxa waljanpachasa lurapxakirakiwa, maynikiwa marpacha lurañapa, sasawa sapxarakina. Aparu tuqina paya awatirikiwa utjaraki, ukaxa ayllu mallku, awatiri sutinirakiwa.

Bronce jiruta lurata chikuti, niya wakichataxakiwa uskt'asiñataki, 11 llamayu phaxsi, 2014

Chikuti k'anañxata

Achachila jana achachilajalpacha lasu k'anapxiritayna, awkijasa lasu luriripunitaynawa, nayaxa lasu lurañaruwa uñatatawaytha. Achachilajaxa *Mariano Condori*, jupaxa laq'a achachilajataynawa, *Manuel Condori Mamani* jupaxa tatajana tatapataynawa, *Manuel Condori Quispe* Tatajasa. Uka *Manuel Condori Mamani* achachilajaxa *Guerra del Pacifico* uka maranakana jakatapana sasawa sapxana awkinakajaxa; inasa *guerra del Chaco* uka nayraxa maranakapachawa, sasawa sarakina.

Lasu lurañaxa uywanakaru chinuñataki, khumu jiyiñataki, kuyunta¹ yapu yuntampi yapuchañana, yanapayasiñataki, mallkunakataki, lasunaka, anillu², chikuti³ k'anata. Chikutixa uywanakaru asut'iñataki, patrunanakaxa yapu luriri jaqinakaru jawq'añatakiwa apnaqapxarakiritayna, qhipa maranakana apnaqatakiskarakiwa, sasawa sarakina.

1 Kuyunta, yapu yapuchañatakiwa, yukuru waka waxrampi nach'thapiñatakiwa.

2 Anilluxa, tantiyu juch'ust'ata lasuwa ukaxa yuntaru jiyt'asa kuttayañatakiwa wakanakaru añilrantaña jiyxatañatakiwa.

3 Chikutixa nayra maranakatpacha, uywanakaru asut'iñataki, uywanakaru mansuchjañataki, chikuti jaqi masinakaru usuchjasa apnaqañatakiwa, ch'axwanakana katuntasina mayawjaru asut'iskama jark'xasiñataki, markanakasanxa mallkunakawa kunaymana chikutinakampiwa uskusipxi.

Jiru chikuti, chikutixa qhathuru apsuñatakiwa lurataski, Omasuyos, 11 llamayu phaxsi, 2014

Tika k'anata chikuti, provincia Omasuyos, llamayu phaxsi, 2014

Kunapachati *Reforma Agraria* 1953 uka marata qhiparuwa, mallkunaka, *sindicato: Secretarios generales, relaciones, hacienda, justicia*, uka tantachanakana chikañchasiñanakana karwuni jaqinakawa apnaqapxiritayna, ukhamarusa jiliritjama sullka karwunitjamawa apnaqxapxi, sasawa sana. Karwuru mantirinakaxa niya taqiniwa apnaqapxi, uka saranakaxa aymara markasana qhipa maranakana ch'amampiya sartayataskarakixa.

Chikuti sutinaka

Oruro ukhamaraki *La Paz departamento* tuqina akhama chikuti sutinakawa utji: *bronce* chikuti, chima chikuti, manilla chikuti, lasiyu chikuti, chiwurnu, suriyaku, Santo Rey, ukaxa sapa markana saranakaparu sutiyata wakichatarakiwa sasawa, chikuti luriri tataxa sarakina.

Aksa *provincia Omasuyos* ukhamaraki yaqha tuqinkanxa *bronce*, chimata, lurata chikutinaka apnaqapxi, *Oruro provincia Totara Santo Rey*, Chiwurnu⁴, suriyaku, Santo Rey⁵ uka chikuti jiliri mallkunakawa apnaqapxi; ukaxa *San Pedro de Totora* – Totora Marka, Corque Marka, Curahuara de Caranguas Marka, Choquecota Marka, uksanakana ukhama chikutimpi mallkunakaxa uskusipxi; manilla chikutixa ampararu apt'atawa sarnaqapxi, uka chikutiwa jawq'atatañatakixa apnaqapxi, ukhamarusa ampararuwa uskusipxi; kimsa charani chikuti uka chikuti awayuru akta liwrumpi chika apnaqapxi, lasiyu uka chikutixa awayuruwa apnaqapxarak, yaqhipa mallkunakaxa kupi ampararu apt'atarakiwa sarnaqapxi; utjaskakiwa niya chiwurnjama sinturaru fajantatawa apnaqapxarak, ukhamarusa paya muyuniwa uka chikutinaxa.

Nayra maranakaxa khumuñataki, waxrasiri waka chinuñataki, uywanaka asut'iñataki, yaqha lurañanakansa lasukipuniwa apnaqatiritayna, wakanaka chinuntasa irpanaqañatakisa, khumuñanakataki, uta utachañanakansa, lasupuniwa apnaqataski ukata Achacachi Lasu siwuru⁶ ukhamarusa ukhama sutichatarakiwa,

4 Chiwurnu - chiwruna, uka chikutxa kunkaruwa uskusipxi.

5 Santo Rey chikutixa, kimsa luqani chikutiwa, ukhamarusa kimsa muyuniwa, jach'a p'iqiniwa, uka jiliri irpirinakawa apnaqapxarak, sasawa chikuti k'aniri tataxa sarakina.

6 Achacachi lasu siwuru, ukaxa aka saranakapata satarakina, lasu luratanakaxa qhathunakana siwurukipuniwa aljatana janiwa suyañakanti, nayra maranakana janiwa jichha maranakanjama pitaxa utjkanti, lasukipuniwqa apnaqatana, ukata *Achacachi lasu siwuru*, sasa Achacachi markaxa ukhama sutichatarakina sasawa lasu k'aniri Pedro Condori tataxa sarakina.

lasuxa suma ch'ullqhiwa janiwa jasaki t'aqaskiti ukata ukhama sasa sutichataraki, sasawa lasu k'anirixa sarakina. Kawallu jakimuna - jakima, ukhamarusa turusa anatañatakisa niya tunka luqani lasu apnaqapxiritayna, ukaxa wakarur jani ukaxa turunakaru jaquntasa lasiyañatakiwa apnaqapxiritayna, sarakinwa.

Katari P'iqi chikuti, p'iqi tuqixa niya Katari p'iqiru uñtatapuniwa, maysaruxa wich'inkhaxa jach'a axsarkañña jach'a muquna k'ankatatawa, Qala Qala 11 llamayu phaxsi, 2014.

Suriyaku jach'a katari p'iqi, ukaxa katari p'iqiru uñtata k'anatawa, axsarkañña ampararu mallkunakana uskusipxañapataki k'anatawa, sasawa chikuti k'anirixa sarakina.

Suriyaku Katari chikutixa, paya tunka suxtani (26), ukhamaraki kimsa tunka payani (32) lasullanakata k'anatawa, ukaxa kunjamti mallkunakaxa munapxi ukhamaru wakichatawa, sarakinwa.

Paya tunka suxtani (26) lasu khuchhutanakana k'anatarakiwa, sasawa sarakina.

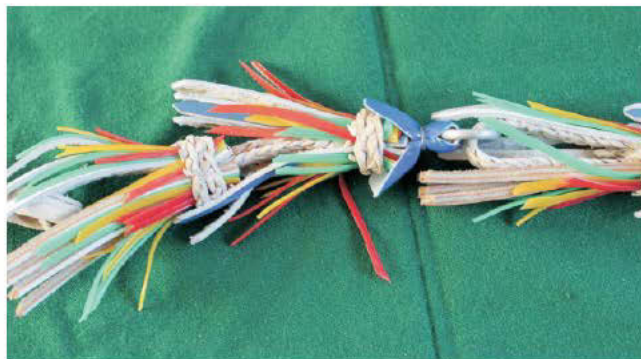

Lasiyu chikutixa, awayu q'ipiru ch'uwthapita apnaqatarakiwa.

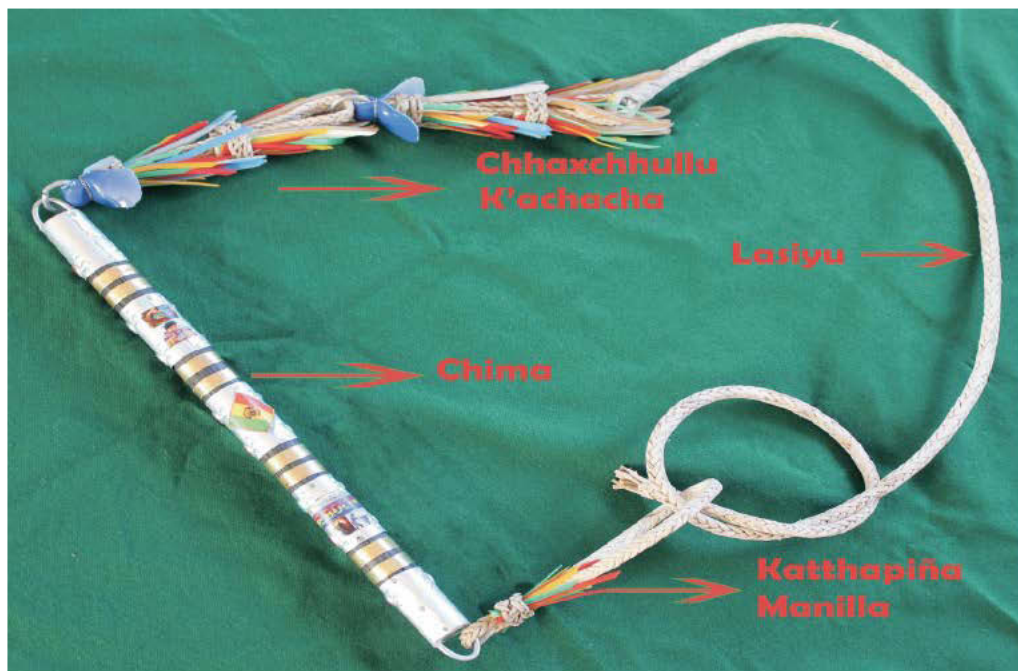
Lasiyu sutinirakiwa, ukaxa chima chikutiru, *bronze* chikutiru, jiru chikutiru uskuñataki k'anatarakiwa, jilpacha *sindicato* karwuni jaqinakana aka chikutixa apnaqatarakiwa.

Chikuti chhaxchhullu, ukaxa
chikutina k'achachapawa,
jiwakiñapatakiwa kunaymana
samini k'achachanakampi
k'achachatawa. Samiñchata
suylanakampi suma khuchhusina
wakicht'asa k'anxatatawa,
ukhamarusa sapa markana
sarnakaparu wakichatarakiwa.

Chikuti yanakana sutinakapa

Chikuti yanakana sutinakapaxa akhamanakawa: **manilla**, manillaxa amparampi
katthapiñataki k'anatawa, juch'usa lasu wakichatata amanumpi k'anatarakiwa.
Chhaxchullu, wila, q'illu, ch'uxña, larama, suylata khuchhuta k'achachanakampi
k'anantatawa, mallkunakaxa chikuti chhaxchhullu kallachi pataruwa uskusipxaraki.

Chima, ukaxa maya chima lawata suma khithutawa, niya kallachiru tinkutarakiwa khithutha. **Lasu - lasiyu**, ukaxa lasu sutinirakiwa jisk'a lasunakata k'anatarakiwa. **Watu**, amparampi katt'añataki lurata watu sasa sutichatarakiwa.

Kunjamasa wakichata, k'anata

Kunjamti kunaymana chikutinaka k'anata, ukxanakata qhanañchañani: **Suriyaka** chikutixa, p'iqini, laxrani, nayrani ukhama k'achacht'atarakiwa, suma tukuyasaxa samiñcht'ata, ukaxa suma janq'u samimpi samiñchatarakiwa. Janiwa aliqaki tukuyañakarakiti jani ukaxa suma yäpa ukhamarusa jiwaki tukuyatarakiñapawa. Suriyaka chikutixa 32 jisk'a lasullanakata k'anata, 26 lasullatsa k'anatarakiwa, 16 lasullatsa, 8 lasullatsa, ukha lasulla jakhunakata k'anatarakiwa.

Lasullanakaxa waka lip'ichita juchusaki, thurt'ata, jach'pachsa jisk'aksa kunjamaya wakischi lasu k'anañataki ukatakjama wakichatawa; waka lip'ichixa jani kuna yaqha qullanakampisa uskusa luratarakiwa (curtido natural); yaqhipa lip'ichinakaxa phisqha (5) uru, kimsa (3) uru, umaru juq'uchasina jisk'a t'arwanakapa lluphirtayxaña ukhama wakichataraki. Ukxaruxa kunjamti muntana ukarjamawa khitsxaña, ukxaruxa wañachxtha, ukxaruxa khuchhunuqxtha, juch'usani thuruni, ukhama taqiwxsa lip'ichita lasullanaka jararxtha, sanwa.

Sapa lip'ichixa, kunkani, ati patani, puraka, ukhamarjamawa lip'ichi kharinuqañataki wakichxtha, qachu wakana lip'ichipaxa kunjamasa ukarjamawa lurxaraktha, sarkinwa. Tukuyañatakixa, pinturampiwa

Pedro Condori chikuti k'aniri jilatawa, maya machaqa chikuti ch'uwthapiski, provincia Omasuyos, 11 llamayu phaxsi, 2014

samiñchxaña, suyla lurataxarakiwa, ukaruxa nayakirakiwa pinturampi samiñchtha, suma saminaka nayakirakiwa luraraktha, ukaxa *pintura monopol, latex* uka pinturanakampi, samiñchata. Lurañanxa taqi kuna nanakakiwa lurapxaraktha, janiwa alapkarakti, sasawa Tata Pedro sarakina.

Ukhamarusa yaqhawjanakata wacha lip'ichi *San Borja – departamento de Beni* uksata apayaniraktha, janiwa aliqa lip'ichikiti uksana jilata wakanakana lip'ichipaxa janiwa añcha thurukiti, aksa uraqinakana kharita lip'ichixa thurt'atawa, ukanakata janiwa añcha askikiti, sumpacha wakichatata walikiwa lurasiskaraki, ukhamarusa lasuxa ch'iyart'arakiwa.

Chikuti lurañatakixa maya maya saranakawa phuqhaña, nayraqata lip'ichiwa chulluchaña, yaqhipaxa khitsuskaña, khuchhunuqaskaña, wañachiskaña, ukhamawa saranakapaxa, ukaxa janiwa mayakikarakiti juk'ata juk'ata wakichañarakixa, sanwa.

Lasunakaxa k'anarata, lawapasa khitsuta, wañsuyata, samimpisa suma samiñchsuta ukxaruxa K'achacht'añawa chikutixa *escudo* wiphala, mallkunakampi uka k'achachañanakampi uskt'aña, ukhawa tukuyataski, ukhama tukuyatawa niya qhathuru mistuskaspaxa, sanwa.

Chikutixa kawkhansa aljasi

Chikutinakasa lasunakasa qhathunakana aljata sarkinwa: Patacamaya provincia Aroma, Curahuara de Carangas – Curahuara Marka, Totora Marka, Achacachi Marca, Alto Pata, Janq'u Laymi, phuñchha qhathunakana, mara qhathunakana, yaqha jisk'a markanakana qhathunakapansa. Chikuti luririxa sarkinwa utjarakiwa aljaña apirinaka jupanakaxa janiwa lurapxkiti jani ukaxa alasina aljirikiwa apapxaraki, sasawa sarakina.

Chikutina chanipa

Chikutina chaninakapaxa jach'ata jisk'atjamarakiwa: Warana chanipaxa 220 Bs., katar p'iqi, 120 Bs., Santo Riyi 220 Bs., Chima chikuti, 120 Bs., Chikuti bronce 250 Bs., Manilla 35 Bs., Manilla - charani 55 Bs., ukhamawa chikutina chanipaxa, ukampirusa jaya markanakanxa yaqhanakasa utjiritjama jani utjiritjama ukhamarakiwa.

KIMSIRI PHAT'A

WISKA K'ANAÑATA

Agustín Mollo García q'urawa wiska k'aniriwa Manuel Calle jilampi q'urawa uñxatasipxki, jupaxa Irana Lerqu, Totorá Marka, Oruro uksatawa. Ukhamarusa q'urawa k'anatanakapa Totorá Marka qhathuna uñacht'ayaski, 29 mara t'aqa phaxsi, 2014.

Qallta arunaka

Wiska k'anata Manuel Calle Mollo tatana k'anatawa, Totorá Marka, 15 achuqa phaxsi, 2014

Pata pampanakana ukhamaraki suni uraqi tuqinakana nayra maranakana ukhamaraki jichha maranakana qarwa, allpachu, iwija awatiñatakixa kunaymana yanapt'anakampiwa awatipxiritayna, kipkarakiwa jichhakamasa niya kipka awatisipxki. Ukhamarusa uka yanapt'anakaxa jupanakana sawuta, k'anata yanaka apnaqapxarakiritayna. Jichhakamasa apnaqataskiwa, q'urawanaka, wiskanaka, jakimanakasa, chinuñanaka, uka yanapiri yanakaxa iwija, qarwa, allpaqa t'arwata k'anata sawutarakiwa uka saranakapata amuyt'arakiñani, uñakiparakiñani qhipa qillqatanakana.

Kunatakisa wiskasa q'urawasa k'anatana

Q'urawasa wiskasa uywirinakaru yupaychañataki, luqtañanakampi achikt'añataki, llawq'a wakichataru uchañataki, khumuñataki, chinuñataki, sawuru chinkatañataki, juk'ampi irnaqanaka phuqhañatakiwa wiskasa q'urawasa k'anatarakina, ukaxa qhipa maranakana chhaqtawayxaskarakiwa, sasawa Simón Mamani tataxa akhama arst'arakina:

Maya misaxa ch'allt'añataki, phunchhawinakana, qarwa k'illphañana misaxa wakt'ayasina ch'uxña awayuru, kukallani¹, puruni, winuni, siwarani, qarwani iwijani, wakani, ukhamaraki llallawa mama², jalawaya mama³, arusa mamasa - waranqa uquña⁴ juk'ampi juyranakani ukhamaraki uywanakaru uñtata

1 Kukaxa qhathukaspasa ukhama suma misaru uyuntatawa, jani kukanikaspa ukhaxa janisa kunasa utjkaspa ukhamawa, utjañapapuniwa sasawa sarakina.

2 Llallawa mama sutixa ispallanakaru yupaychaña sutiwa, uka aruxa phuñichhanakana arsutaraki, janiwa aliqa pachana arsutakarakiti.

3 Jalawaya mama sutixa yupaychañatakirakikiwa, uka ch'uñuruwa ukhama sutichapxi. Aliqa urunakana jani ukaxa qhatunxa ch'uñu sasakirakiwa sutichata.

4 Waranqa uquña arusa mama sasa sutichatarakiwa jupha juyraru, ukaxa misaru yupaychañana arsutaraki, Totota marka tuqina.

wakichatanakaruwa chichilla⁵ qarwa t'arwata k'anata wiskampi thiyata misaxa suma muyuntayata, ukaxa quri muralla, qullqi muralla sataraki, patatxa q'urawampi iqxatt'ata, ukaxa ch'axwanakana sayt'asiñatakiwa, tiwulasa juti, lunthatanakasa juti uka jark'aqañatakiwa q'urawaxa, jani wali samanana, jani wali thayanaka jark'aqi ukatakiwa q'urawaxa, ukata qullqi misa, quri misa sasa utt'ayata.(...)

Uywiri munañani qullunakaxa sapa markana utjaraki, winu Uta tuqina *Armenia* sutiniwa sarakinwa, utapa uñkatasinx *Pukara* uywirixa sutinirakiwa, uka jach'a uywirinakaruwa phuqhañchaniña, sasawa sarakina. Ukhamarusa uka llawq'axa⁶ quri sistu qullqi sistu sutinirakiwa, sapa phuñchhawinakana ch'allañarakiwa. Uka awayusa ukhamaraki misasa inti jalsu tuqi uñtatapuniwa wakichaña, ukaxa maya sarawa sarakinwa.

Manuel Calle wiska k'aniri tataxa Ch'uxña Quta – Totoru uksana qamaraki, urqu chichilla wiskaxa kimsa tunka suxtani (36) ch'ankhata k'anatawa, akhama arst'arakina: kuna uñacht'ayañanakaxa utjki ukanakana uskt'asiñaraki, nayra maranakana thuqhuñanakana uskt'asipxiritayna, qhipa maranakanaxa yaqhipanakakirakiwa k'anxapxaraki, turunaka uñacht'ayapxi, turunaka uñacht'ayañana, phuñchhawinakana añuntt'asiñataki, nayra maranakana k'illphañanakana⁷ uskt'asipxiritayna, qhipa maranakana chhaqawayxakirakiwa, suma alaja q'urawani warmixa ukhamaraki chachaxa urqu chichilla q'urawana añuntt'ata k'illphañana yupaychañana thuqhuñataki yupaychaxpaxiritayna, qhipa maranakana chhaqtaskiwa.

Jichha maranakana wiska k'anañasa, uywanakaru k'illphañasa niya juk'ata juk'ata chhaqtasiwaykiwa, *municipios* uksanakana qhathunaka, uka isinaka sawuñanaka, yanaka k'anañanaka qhipa maranakana wasitata k'anañaru, qarwa irpañataki chichilla wiska, q'urawa k'anata thuqhuñanakana uskt'asipxi, apnaqapxi, machaqa mara purinipana phunchhawinakana uka pachanakana apnaqatarakixa, sanwa.

5 Chichilla wiskana sutipaxa qullqi muralla quri muralla sata sutiniwa, ukaxa llawq'awa uka wiskampi suma muyuntata, pataruxa q'urawampi apxatata ukhamawa, sasawa qarwa awatiri tata Simón sarakina.

6 Llawq'axa misa wakichatawa, ukaxa juyranakani, uywanakani ukhama qullqi sistu quri sistu sasa sutichatarakiwa, ukaxa taqi kuna juyranakasa uywanakasa utjañapataki wakichata uywirinakampi chika phunchhanakana yupaychañatakiwa. Jak'a arusa jaya amuyusa arjatapana utjpana, ukatakiwa wakichata.

7 K'illphaxa qarwanaka jiñchuta chimpuniwa, uka uywanaka k'illphañana chichilla wiskampi añuntt'asisa thaqt'apxiritayna, qhipa maranakana niya chaqtawayxarakiwa.

Manuel Calle Mollo, Simón Mamani Soto wiska k'aniri tatanakawa Totorá qhathuna, wiska k'anatanakasa apt'ata sayt'asipxki, Totorá Marka, 29 mara t'aqa phaxsi, 2014

Oruro tuqina Anata phuñchhana uskusiñatakirakiwa wiskasa q'urawasa wasitata k'anataskaraki, maya juk'a jiliri awkinakakiwa wiska q'urawa k'anirinakaxa utjxaraki wakisiwa wasitata yatintañaru ch'amañcht'añasa.

Wiska k'anaña

Wiskaxa maya chinuñawa, ukaxa qarwa quña t'arwata k'anatawa, quñakiraki ukhamarusa iqanuqtakirakiwa, apnaqatawa chinuñataki t'arwa yawirañataki, uywanaka chint'añatakisa, ukhamaraki sawu chinkatañatakisa, juk'ampinakatakisa.

Tata Simón Mamani Soto⁸ wiska k'anañana saranakapata akhama qhanañcharakina, jupaxa Winu Uta kumuna tuqina qamiri tatawa wiska k'anaña yatiqatata akhama arst'arakina: achachilajawa yatima k'anaña sasa jariyitana, ukata 24 mismita ch'ankhata yatintawaytha, ukxaruxa phalt'a chichilla k'anaña maya jisk'a wiska jaqtata, uka wiska aptasa uñxatasa jararasakiwa uñxatasa uñxatasa yatintawaytha, sasawa sarakina. Ukxaruxa kimsa saminita k'anaña yatintawaytha, paya tunka payaniru tunka payanimpi apxattha, ukata yatintawayakirakthwa, ukaxa kimsa samini chankhata yatintawaytha. Phalt'a chichilla yatiqañanxa maya q'urawa k'anata phalt'a chichillawa liwisiskatayna, uka jararasakiwa kippakiraki yatintawaytha; achichilajawa wali yatiqama sasa mayitana, sasawa arst'awayarakina, chichilla wiska k'aniri tataxa.

Ukhama qhanañchkasaxa qawqha ch'ankhanakatsa wiskaxa k'anasi, ukxa tuqinakata akhama sutiniwa k'anaña saranakata, sasina phat'acht'arakitayna:

- 1ri. Phisqha ch'ankhata k'anata wiska, ina jisk'a phisqhata kanata wiska (5)
- 2ri. Kimsa qallqu ch'ankhata k'anata tika wiska (8)
- 3ri. Tunka suxtani ch'ankhata k'anata wiska “mullut'uma”(16)
- 4ri. Paya tunka pusini ch'ankhata k'anata wiska “qachu chinchilla”(24)
- 5ri. Kimsa tunka payani ch'ankhata k'anata wiska “phalt'a chichilla” (32)
- 6ri. Kimsa tunka suxtani ch'ankhata k'anata wiska “urqu chinchilla” (36)

Uka taqi kasta k'anañanxa p'iqisa ususikirakiwa, maya qalltasa tukuya sasaxa janikiwa wakt'ayañjamakiti. Alwanakana jayp'unakana ukhamawa k'anataraki, qarjasiwa, janiwa k'anañaxa jasadikiti, sasawa wiska k'aniri tataxa arst'awayarakina.

⁸ Simón Mamani Soto jupaxa kumuna Winu Uta, Ayllu Aparu, Totora awki Marka uksana qamaraki, jupaxa 61 maraniwa, ukhamarusa jupaxa qarwa uywaraki, yatirakiwa wiska k'anaña: phisqhata, kimsaqallquta, tunka payanita, paya tunkata, paya tunka pusinita, kimsa tunka suxtanita.

Akhama k'anaña yatintawaytha sarkinwa, nayraqata paya tunka pusinita, ukata kimsa saminita k'anaña yatintawaytha, paya tunka payaniru, tunka payanimpi apxattha ukata yatintawayakirakthwa ukaxa kimsa samini chankhata yatintawaytha. Phalt'a chichillaxa kippakirakiwa yatintawaytha, sanwa.

Qawqhata k'anata	Jakhu	Sutinaka
Phisqhata	5	Aliqa, k'ili, allqa wiska
Kimsaqallquta	8	Tika, allqa, k'ili, link'u
Tunka payani	12	Kimsa samini link'u (ch'iyara, millu janq'u)
Tunka suxtani	16	Mullut'uma, qachu chichilla
Paya tunka	20	Phalt'a chichilla - palala chichilla
Qachu chichilla	24	Chichilla (qachu chichilla)
Apsu	32 - 36	Apsu, urqu chichilla

Wiska k'anañana saranakapa

Wiska k'anañana saranakapaxa akhamanakawa: t'arwa chhijllasa ch'ankha mismiña, ukxaruxa wiska ukhamaraki q'urawa ch'ankhasa niya kipka wakichañarakiwa.

T'arwata yawirasa ch'ankharu tukuyañanxa akhama thakhinakawa utjaraki: t'arwa yawiña, t'arwata ch'ankha mismiña, ukatakixa allpaqata t'arwa jani ukaxa qarwa t'arwa yawiraña, t'isaraña, suma maya khushhakhi chhijllsuña, mismiña, paya mimita ch'ankha iqthapisa khiwsxaña, wasitata mismikipaña, ikt'ayaña, ikt'ayatata niya askikixiwa k'anaña qalltañataki, sapxiwa.

Ch'ankha wakichataxi ukhaxa akhamawa qallantaña: kuna kasta wiskxaya k'anchiñani ukhamatakiwa sularaña, k'anaña qalltasaxa tukuyañkama k'ansuña, sasawa sapxaraki wiska k'aniri jila kullakanakaxa.

Pusi ch'ankhata k'anata wiska (4)

Pusi ch'ankhata k'anata wiskaxa akhamawa k'anasi, ukhamarusa taqi jaqisa k'anakirakiwa. Ch'iyarampita janq'u ch'ankhampita wiskaxa akhamawa k'anaña: qalltaña, ch'iyaraxa ch'iyarkama ch'iqata kupiru maya ch'ankhaxa kupita ch'iqaru, janq'uxa janq'ukamaki, ch'iqaxa chiqa k'anaña, payiri ch'ankhaxa kupixa chiqa ukhama qalltasa, ch'iqata maya ch'ankha k'anañana jaqt'asa, kupitraki kipka jaqt'arakiña, ukhama maysata maysata sapa ch'ankha purapata patachiqa jaqt'asa k'anasiyasa, sarantayaña tukuyañkama k'ansuña.

Phisqha ch'ankhata k'anata wiska (5)

Phisqhata k'anata wiskaxa, aliqa k'anatakiwa, k'anatawa qarwaru khumu khumxatañataki, uywa chinuñataki, sawu tilañataki juk'ampinakataki, uka wiskaxa añcha apnaqatapuniwa, uywa uywañana yapu yapuchañansa ukhamaraki sawuñanakana chinkatañansa, apnaqatapuniwa.

Uka phisqha ch'ankhata wiskaxa akhama k'anañarakiwa: paya taykampi maya sultirumpi ukhama k'anatawa, purapata paya parisata jaqt'aña maya sultiru ch'ulla ch'ankhampi jaqxataña, ukawa phisqhata k'anata sataxa. Paya ch'iyarampi paya janq'umpi ukawa paya tayka sutiniraki, ukxaruxa maya sultiruxa yaqha samini ch'ankhatsa k'anatarakiwa, ukhama k'anata wiskanaka nayraxa uyunakana uñjaraksna.

Phisqha ch'ankhata k'anata wiskanaka.

Uka jiyiña wiskanakaxa paya urutakwa k'ansañaraki, ukaxa mayakraki juk'ata juk'ata k'ansuñaraki, sasawa wiska k'anirixa sarakina.

Fidel Apaza Cruz, wiska q'urawa k'aniriwa uñacht'ayi: millumpita janq'umpita, ch'iyarampita janq'umpita k'anata qachu chichilla wiska, wiska k'anaña jichhawa qalltaski, ch'umphu ch'ankhampita ch'iyara ch'ankhampita mullut'uma k'anata q'urawa, janq'u muruqu ch'ankha, Curahuara de Carangas, 14 qasawi phaxsi, 2014.

Kimsa qallqu ch'ankhata k'anata wiska (8)

Kimsaqallquta k'anata wiskaxa qarwa jiyiñataki k'anatarakiwa, janiwa t'aqasiñapakiti, ch'ullqhiñapawa ukata kimsaqallquta ukhama k'anañaraki,

sarakinwa. Pusi ch'iyara ch'ankhampita pusi janq'u ch'ankhampita k'anañaraki, ukhama k'anatawa sarakinwa.

Kimsaqallqu ch'ankhatxa taqimanaruwa sararaki: ch'ankha mismita, rumu rumu, suk'u - tika - sullphu, link'u wiska, chichilla - k'ili wiska, kunaymana k'anasiraki, sasawa sapxarakina.

1ri. Ch'ankha mismita k'anata (8)

Ch'ankha mismita mayaxa muyjtatarakiwa wiska k'anaxa sararaki, ukaxa uka wiskaxa kimsaqallqu ch'ankhata k'anata, niya ch'ankha mismikipatakaspa ukhama muytatawa, paya samini ch'ankhata, jisnawa janq'umpita ch'iyarampita muyu mismitakaspasa ukhama k'anatarakiwa.

Kimsaqallqu ch'ankhata kunaymana wiskanakawa k'anasiraki, janq'u pura, janq'umpi ch'iyarampi chiktata, paya janq'u paya ch'iyara, thiyarukisa ukhamanakasa k'anasirakispawa, jiwasataxiwa, kunjamsa muntana ukhama apsukiraksnawa, ukhamipanxa k'ansnawa: tika, sullphu, link'u, chichilla juk'ampinaksa k'anakiraksnawa, sanwa wiska k'aniri tataxa.

2ri. Rumu rumu (8)

Rumu rumu nayraxaxa janq'u qhipaxaxa ch'iyara ukhamawa, niya sutuwalluru uñtata suk'uwa, sutuwalluna atipjama uñtatawa wiskaxa K'anasiraki, tika wiska sasa sutichatarakiwa, **sullphu** - k'ilisa (suk'awa).

3ri. Suk'u - tika - sullphu (8)

Suk'u - tika - sullphu wiskaxa kimsaqallqu ch'ankhata taqimanawa akhamanaka k'anasi: qhipanki uka ch'ankhawa paya janq'u ch'ankha jaqtasa jaqtasawa paykipata maya ch'ankhaxa k'ananti, ch'ankha taypiru maysa tuqita jaqxatasa ch'ankhaxa k'anarantawayi ukhama k'anaxa mantixa; maysatxa kipkarakikiwa ukhama k'anaranti kupita ch'iq'a tuqiru, paya ch'ankha qipa jaytasa jani ukaxa thuqtasawa ch'iqata, paya ch'ankha qhipaxaru jaqtasa, paya ch'ankha qhipaxata mistuniraki ukhamawa k'antaña, ukhamaraki kupi tuqiru jaqukipasa wiska k'ananakaxa k'anasixa, kawksatsa juti uksarukirakiwa kutxaraki.

Uka wiska k'anañana ch'ankha saminakaxa janq'u ch'ankha ukhamaraki millu ch'ankha, payata payata thuqtasapuniwa k'anasixa, pata tuqitkamaki ch'ankhaxa jaqxatañaxa ukhama wiskaxa k'anasi, suk'ulla wiska k'anaxa juk'ata juk'ata k'anaxa sarawayxi; ukhama k'anata wiskaxa **sullphu** sasa sutichatarakiwa.

4ri. Link'u wiska (8)

Jichhaxa **link'u** wiska k'anaña kunjamsa k'anaña uka saranakapatwa uñacht'ayarakiñani: purapa thiyaxa janq'u chikawjaruxa ch'iyara ukhamawa ch'iqata kupiru link't'asa link't'asa chiyara samina samiñchata k'anasi; nayraqata paya ch'ankhakamawa k'anaña, purapa millu; paya ch'ankhata yaqha samini ch'ankhampita mismitakaspaxa ukhamawa link'u wiskaxa k'anasi, lik't'ayañatakixa ch'ankha maysaru jaqukipasawa link'uxa kutt'ayatarakixa, pachparuxa kutt'ayaraksnawa; pusi ch'ankhawa purapata pasjasi, uka k'anañana saranakapaxa akhamanakawa:

Ch'iyara ch'ankha

Janq'u ch'ankha

Qhipaxa jaya

Nayraxa jaya

Qhipaxa jak'a

Nayraxa jak'a

1ri. Link'u wiska k'anañaxa akhama qalltapxi: pusi ch'ankha purapata iqthapita ch'iqaxaruxa paya, kupixaruxa payaraki, pusi ch'ankharaki tayka luk'anampi uñacht'ayiri luk'anampi purapata katthapisa, ch'iq'a ampararu k'anata katxaruyasa kupi amparampi thakhiparjama maysata maysata k'anaña qalltataraki.

2ri. Qalltasina ch'umphu ch'ankhaxa yaqha ch'umphimpi chiktatawa k'anasi, ukhama sarawa taqi k'anañana akata uksaru sarxani, yaqha arutxa k'anaña saranxa link'uta uksaruwa mayjt'awayi.

3ri. Link'u wiska k'anañanxa jayankiri ch'umphu ch'ankhampi jak'ankiri ch'umphu ch'ankhampi ukhamapiniwa sararakini, jayampi jak'ampi, jayankirimpí jak'ankirimpí, ukata k'anakipasaxa maysarurakiwa kutt'ayarakina, ukxaruxa qhipaxata nayraxarurakiwa jaqtanxaña ukhamawa sarapaxa, jani ukaxa k'anaxa pantasispawa. Nayraxata qhipaxaru jaqukipatawa sarapaxa.

4ri. Maysaru link't'añapatakixa qhipaxa ch'ankhawa nayraxaru k'ana jaqukipasa sarxaña, ukaxa ukhamata link't'añapatakixa, nayraxa ch'ankhata qhipaxaru jaqtasiña, jichhaxa paya thakhiwa uñstarakixa.

Link'u wiska k'anaña thakhi

Wiska k'anaña qalltañanxa kunjamsa muntana ukhamaruwa ch'ankha iqtasa sularasa qalltaña, ch'iyarampi janq'umpi ch'ixtatachini, janq'u purakichini, kunjamachiya amtaxa ukarjamawa ch'ankhaxa wakichasiñasa, ukata uksaruwa qawqhatasa muntana ukarjama ch'ankhata wiska k'anaña qalltaña.

Jaquñanxa ch'ankhanakaxa utjiwa qhipaxa jaya ch'ankha, nayraxa jaya ch'ankha; utjarakiwa nayraxa jak'a ch'ankha ukhamaraki qhipaxa jak'a ch'ankha; ukhamarusa maysankiri tikanxa pusi ch'ankharakiwa suyaski k'anañaru mantañatakixa, uka thakhinakawa amuyañaxa. Wiskana link'upaxa kawksarusa muntana link't'ayaña ukhamaruwa sartayaña, ch'iqaru link't'ayaña mustana ukhaxa uksaru uñtatawa k'anasiña, kupituqiru q'iw't'ayañatakixa uksa tuqiru uñtata jaqtxaña ukata link't'awayxi, jiwasa munañasaru k'anasi, qawch'a link'u muntana ukhama link'u wiska k'anañana thakhinakapaxa, akhamawa:

1ri. Kimsaqallqu ch'ankhawa wakichaña, pusi janq'u pusi ch'iyara ch'ankha, ukata janq'uxa janq'u pura, ch'iyaraxa ch'iyara pura parisawa; nayraqata saranxa, paya janq'u ch'ankha ukhamaraki paya ch'iyara ch'ankha, qhipaxanxa paya ch'iyara ch'ankha paya janq'u ch'ankha, ukhama qalltañatakixa k'achhitata k'anakipasa qallantaña jani pantakipasa, ukawa nayriri saraxa.

2ri. Ch'ankhanakaxa nayraxata qhipaxaru jaqtaña, jaya ch'ankhampi jak'a ch'ankhampi ukhamawa k'anaña qalltasi.

3ri. Maysaru link't'añapatakixa qhipaxata nayraxaruxa jak'a ch'ankhampi jaya ch'ankhampiwa jaqtaña k'anasinañapataki, link't'ayañatakixa, ukhamawa k'anasi. Ch'iqaxata qalltsna kupi tuqiru uñtayaraksnawa, jani ukaxa kupita qalltsna chiqaptayaraksnawa, ukhamawa saranakapaxa.

4ri. Sapa *pusi kuti k'anakipata* sartayatata mayakiptawayi jani ukaxa link't'awayi, link'u sañuxa link'u wiska k'anañana, ukaxa maya thakhiwa taqi kuna yänaka k'anaña yatintañasaxa.

Ukhamarusa wakisirakiwa qhanañchaña, jak'a pura ch'ankha k'anañana pantsna ukhaxa, ch'ankha aptasa wiska k'anañana k'anantsa ukhaxa mayaki pantanuqtawayi, ukhamata janiwa saraparu sarxiti, jaya pursa pantaraksnawa, ukata taqi k'anaña thakhinakaxa sumpacha amuyañasapuniwa.

5ri. Maya kuti link'u k'anaña saraxa mistu ukxaruxa maysarurakiwa kutt'awayxaña ukhamawa link'u wiska k'anañanxa, ukata wakisi k'anañatakixa sapa k'anañana saranakapawa yatiqaña, ukata uksaruwa sumpacha saranakapaxa sarañapa, ukhamata suma k'anasinixa, sasawa wiska k'anirinakaxa sapxarakina.

5ri. Chichilla – k'ili - tika wiska (8)

Kimsaqallqu ch'ankhata k'anata chichilla wiska akhama saranakanirakiwa, uka saranakapaxa mayjt'atawa link'u wiska k'anañata sipanxa, uka wiska kanañatakixa akhamanakawa saranakapaxa:

1ri. Link'uta sipanxa **chharqhuntatawa ch'iyara ch'ankhampi janq'u ch'ankhampi k'anaña qalltasiraki**, sañani janq'umpita ch'iyarampi chiktatapuniwa, janiwa janq'u chankhaxa janq'ukamaki sarkxiti, ch'iyaraxa ch'iyarkamaki ukhamakiti, ch'iyara ch'ankhampi janq'u ch'ankhampi chharqhuntatapuniwa, chichilla wiska k'anañana sarapaxa.

2ri. **K'ili wiska** k'anañaxa chichilla qallta sarawa, ch'ankha k'anañanxa nayraxata qhipaxaru jaquñaxa, paypacha samini ch'ankhanakaxa ukhama saraniwa;

chichillt'añapatakixa **qhipaxata nayraxaru q'iwikipasa ch'ankhaxa jaqt'anxaña**, uka ch'ankha sañuxa kutt'kaspaxa ukhamawa uñstawayxi, ukhamata k'anaxa chichillt'awayxi, qhanañchaskaksnawa, **p'uyt'ayañatakixa k'anaxa q'iwikipañawa** ukhamata maysa uñtata k'anasiwayxi.

K'ili sañuxa paya kuti k'anatata maysaru k'ili sañu kutt'ayatata chichillaxa mistxaraki, ukhama nayra nayra sañuruwa chichilla sasa sutichataraki. K'ili wiska k'anañana maya kipkaki jaqusksna ukhaxa maya parijukiwa saraskarakispa ukhaxa maysarkamakiwa jaquñaxa ukata k'ili parijukiwa sararakispaxa, sasawa k'aniri tataxa sarakina.

3ri. P'uyt'ayañatakixa jani ukaxa **chichillt'ayañatakixa qhipaxata nayraxaru ch'ankhaxa jaqtxaña**; k'iliki saraskañapatakixa **nayraxata qhipaxaru jaqtxañaxa**, ukhaxa k'ilikiwa saraskaspaxa janiwa mayjt'kaspatai ukhamawa k'ili wiska k'anañana sarapaxa. Saskakiñani ch'ankhawa **maysaru q'iwikipaniña ukata chichillt'xi**, k'anatanxa nayracht'xi.

Qhanañchañakiskiwa **maya ch'ankharu q'iwikipasawa** muytayasa nayrt'ayañaxa ukata **chichillt'xarakixa**, jani q'iwtksnaxa janiwa chichillt'kaspatai, sasawa wiska k'anirixa sarakina. Sapa k'anañanxa ch'iyara k'ilti munañani k'anaña, jani ukaxa janq'u k'ilcha munañani ukatjamawa munañasaru k'anañansa saratjama misturaki; sañani **ch'iyara k'ili** munañani ukhaxa **chiyara ch'ankha** maysaru q'iwikipanisina **nayracht'asxiwa**, saskakiñani **ch'iyara nayra munstana** ukhaxa ch'iyara nayraru uñtatawa k'anaxa q'iwikipxaña, janq'u nayra munstana ukhaxa **janq'u ch'ankha nayraxa** q'iwikipxañaxa maysaru, saskakiñani, warjtkisa uka taypiru k'anantañaxa, ch'iyaraxa manqhankiwa kili saraskañapatakixa saraparawa saraskañapa, nayrachañapatakisti aksaruwa q'iwikipanxaña.

Suma k'anañaxa sarañapatakixa **uñxatasakipuniwa k'anaña**, jani uñxatsna ukhaxa mayakraki maysaru k'ananuksna, ukhamarusa k'anañanxa parisapa parisapuniwa ch'ankha k'anañanxa sararakixa.

Chichilla wiska k'anañatakixa jayankisa uka ch'ankhapuniwa k'anañanxa jaqxataña, jayankisa uka ch'ankhampi jak'ankisa uka ch'ankhampi janq'umpi ch'iyarampi

jaqxataña. Janq'u chichilla k'anañanxa ch'iyarampi janq'umpi ukhama parisatapuni sararakixa. K'ilitakixa patata jaqxattxañapa, nayrachañatakixa ch'ankhaxa taypiruwa mantxixa, maya parisapa mantawayxani maya parisampixa jaqxatawayxañani, ukhamata k'ilt'awayxi k'anañanxa; **q'iwxatasa kilt'ayañataki** jani ukaxa **k'ilt'ayañatakisa** uka paya **thakhiwa sumpacha** uñjaña, ch'ankha q'iwikiptayasawa k'anañasa; jani uka k'anaña thakhi yatiqsnaxa janiwa k'anaña atksnati, sasawa wiska k'aniri tataxa sarakina.

Ch'ankha jaquña:

Ch'iyara ch'ankha wayu k'anaña

1ri. Jaya ch'iyara jak'a janq'u nayraxata qhipaxaru k'anjañataki jaqt'aña, ch'iyara ch'ankha chika tuqiru k'anjatawa jaqxatasi.

2ri. Jaya ch'iyara jak'a janq'u qhipaxata nayraxaru jaqtaniña k'anjañataki, ch'iyara jak'apura chikawjaruxa jikthaptasa pasjasi, purapa thiyansa jisk'a jaya janq'u ch'ankhampi jiykatata.

4ri. Jaya ch'iyara jak'a janq'u nayraxata qhipaxaru k'anjañataki jaqtaniña.

3ri. Jaya ch'iyara jak'a janq'u qhipaxata nayraxaru paypacha ch'ankha jaqtaniña, ch'iyara ch'ankhanakaxa jak'apura chikawjana puraparu pasjasi, purapa thiyana jaya jaq'u ch'ankhanakana jiykatata uñsti, uñxatataxa.

Janq'u ch'ankha wayu k'anaña

1ri. Jaya janq'u jak'a ch'iyara nayraxata qhipaxaru jaqtaniña.

2ri. Jaya janq'u jak'a ch'iyara qhipaxata nayraxaru k'anjaña, janq'u ch'ankhanakawa chikawjaru pasjasisa jak'apura jaqthapti, jak'a ch'iyara ch'ankhanakawa purapa thiyata jaqkatti.

4ri. Jaya janq'u jak'a ch'iyara nayraxata qhipaxaru k'anjani.

4ri. Jaya janq'u jak'a ch'iyara qhipaxata nayraxaru k'anjani, chikawjaruxa jaya janq'u ch'ankhapura jikthaptayasa pasjasisa llawxattayata, jak'a ch'iyara ch'ankhanakana purapa thiyata irpkatata.

Ch'iyara ch'ankha wayu k'anaña

1ri. Jaya ch'iyara jak'a janq'u **nayraxata qhipaxaru** k'anjasi, ch'iyara ch'ankha chika tuqiru k'anjatawa jaqxatani.

2ri. Jaya ch'iyara jak'a janq'u **qhipaxata nayraxaru** k'anjasi, chikawjaruxa ch'iyara ch'ankha jak'apura jikthaptasa pasjasi, purapa thianxa jisk'a janq'u ch'ankhampi jiykatata.

3ri. Jaya ch'iyara jak'a janq'u **nayraxata qhipaxaru** k'anjañataki jaqtaniña.

4ri. Jaya ch'iyara jak'a janq'u **qhipaxata nayraxaru** paypacha ch'ankha jaqtaniña, ch'iyara ch'ankhanakaxa jak'apura chikawjana puraparu pasjasi, purapa thiyana jaya jaq'u ch'ankhanakana jiykatata uñsti, uñxatataxa.

Janq'u ch'ankha wayu k'anaña

1ri. Jaya janq'u jak'a ch'iyara **nayraxata qhipaxaru** jaqtaniña.

2ri. Jaya janq'u jak'a ch'iyara qhipaxata nayraxaru k'anjaña, janq'u ch'ankhanakawa chikawjaru pasjasisa jak'apura jaqxthapti, jak'a ch'iyara ch'ankhanakawa purapa thiyata jaqkatti.

3ri. Jaya janq'u jak'a ch'iyara nayraxata qhipaxaru k'anjani.

4ri. Jaya janq'u jak'a ch'iyara qhipaxata nayraxaru k'anjani, chikawjaruxa jaya janq'u ch'ankhapura jikthaptayasa pasjasisa llawxattayata, jak'a ch'iyara ch'ankhanakana purapa thiyata irpkatata.

Ch'iyara ch'ankha wayu k'anaña

1ri. Jaya ch'iyara jak'a janq'u nayraxata qhipaxaru k'anjañataki jaqt'aniña, ch'iyara ch'ankha chika tuqiru k'anjatawa jaqxatani.

2ri. Jaya ch'iyara jak'a janq'u qhipaxata nayraxaru k'anjañataki jaqtaña, ch'iyara jak'apura chikawjaruxa jikthaptasa pasjasi, purapa thianxa jisk'a janq'u ch'ankhampi jiykatata.

3ri. Jaya ch'iyara jak'a janq'u nayraxata qhipaxaru k'anjañataki jaqtaniña.

4ri. Jaya ch'iyara jak'a janq'u qhipaxata nayraxaru paypacha ch'ankha jaqtaniña, ch'iyara ch'ankhanakaxa jak'apura chikawjana puraparu pasjasi, purapa thiyana jaya jaq'u ch'ankhanakana jiykatata uñsti, uñxatataxa.

Janq'u ch'ankha wayu k'anaña

1ri. Jaya janq'u jak'a ch'iyara nayraxata qhipaxaru jaqtaniña.

2ri. Jaya janq'u jak'a ch'iyara qhipaxata nayraxaru k'anjaña, janq'u ch'ankhanakawa chikawjaru pasjasisa jak'apura jaqxthapti, jak'a ch'iyara ch'ankhanakawa purapa thiyata jaqkatti.

3ri. Jaya janq'u jak'a ch'iyara nayraxata qhipaxaru k'anjani.

4ri. Jaya janq'u jak'a ch'iyara qhipaxata nayraxaru k'anjani, chikawjaruxa jaya janq'u ch'ankhapura jikthaptayasa pasjasisa llawxattayata, jak'a ch'iyara ch'ankhanakana purapa thiyata irpkatata.

Ch'iyara ch'ankha wayu k'anaña

1ri. Jaya ch'iyara jak'a janq'u nayraxata qhipaxaru k'anjasi, ch'iyara ch'ankha chika tuqiru k'anjatawa jaqxatani.

2ri. Jaya ch'iyara jak'a janq'u qhipaxata nayraxaru k'anjasi, ch'iyara ch'ankhaxa jak'apura chikawjaruxa jikthaptasa pasjasi, purapa thiyaxa jisk'a janq'u ch'ankhampi jiykatata.

3ri. Jaya ch'iyara jak'a janq'u nayraxata qhipaxaru k'anjañataki jaqtaniña.

4ri. Jaya ch'iyara jak'a janq'u qhipaxata nayraxaru paypacha ch'ankha jaqtaniña, ch'iyara ch'ankhanakaxa jak'apura chikawjana puraparu pasjasi, purapa thiyana jaya jaq'u ch'ankhanakana jiykatata uñsti, uñxatataxa.

Janq'u ch'ankha wayu k'anaña

1ri. Jaya janq'u jak'a ch'iyara nayraxata qhipaxaru jaqtaniña.

2ri. Jaya janq'u jak'a ch'iyara **qhipaxata nayraxaru** k'anjaña, janq'u ch'ankhanakawa chikawjaru pasjasisa jak'apura jaqxthapti, jak'a ch'iyara ch'ankhanakawa purapa thiyata jaqkatti.

3ri. Jaya janq'u jak'a ch'iyara **nayraxata qhipaxaru** k'anjani.

4ri. Jaya janq'u jak'a ch'iyara qhipaxata nayraxaru k'anjani, chikawjaruxa jaya janq'u ch'ankhapura jikthaptayasa pasjasisa llawxattayata, jak'a ch'iyara ch'ankhanakana purapa thiyata irpkatata.

Tunka suxtani ch'ankhata k'anata wiska “Mullut'uma” (16)

Mullut'uma wiskaxa paya samini ch'ankhata ukhamarusa taqpachaxa tunka suxtani ch'ankhata k'anatarakiwa, kimsa saminita k'anatakirakiwa. Uka wiska k'anataxa niya jullut'uma asiruru uñtatawa, sasawa sutichapxaraki.

K'anañana saranakapaxa jakhunakapasa akhamawa: pusi aptatwa k'anasi, sapa aptaxa pusi ch'ankhatkama. Nayraxata pusi ch'ankhani qhipaxatxa pusi ch'ankhaniraki ukhama purapata uñthapisitawa; patanxa k'anañatakixa kipkarakiwa ch'iqaxanxa pusi ch'ankha kupixanxa pusi ch'ankharaki ukhama pusi apta jani ukaxa pusi ch'ankha q'upita kanasi. Ch'ankhaxa jayani jak'anirakiwa uka thakhiru sarasawa k'anatarakixa, sumpacha akhama pusi saranakampiwa qhanañchañani:

1ri. Tama apsu

Taqi ch'ankhanakaxa parist'achaskamakiwa jaqtaniñaraki ukhamawa saranakapaxa:

- Maya jaya ch'iyara ch'ankha maya jak'a janq'u ch'ankha nayraxata qhipaxaru jaqtaña.
- Maya jaya janq'u ch'ankha maya jak'a ch'iyara ch'ankha qhipaxata nayraxaru jaqtaña.
- Maya jaya janq'u ch'ankha maya jak'a ch'iyara ch'ankha nayraxata qhipaxaru jaqtaniña.

- Maya jaya ch'iyara ch'ankha maya jak'a janq'u ch'ankha qhipaxata nayraxaru jaqtaña.

2ri. Tama apsu

- Maya jaya ch'iyara ch'ankha maya jak'a janq'u ch'ankha qhipaxata nayraxaru jaqtaña.
- Maya jaya janq'u ch'ankha maya jak'a ch'iyara ch'ankha nayraxata qhipaxaru jaqtaña.
- Maya jaya janq'u ch'ankha maya jak'a ch'iyara ch'ankha qhipaxata nayraxaru jaqtaña.
- Maya jaya ch'iyara ch'ankha maya jak'a janq'u ch'ankha nayraxata qhipaxaru jaqtaña.

3ri. Tama apsu

- Maya jaya ch'iyara ch'ankha maya jak'a ch'iyara ch'ankha nayraxata qhipaxaru jaqtaña.
- Maya jaya janq'u ch'ankha maya jak'a janq'u ch'ankha qhipaxata nayraxaru jaqtaña.
- Maya jaya janq'u ch'ankha maya jak'a janq'u ch'ankha nayraxata qhipaxaru jaqtaña.
- Maya jaya ch'iyara ch'ankha maya jak'a ch'iyara ch'ankha qhipaxata nayraxaru jaqtaña.

4ri. Tama apsu

- Maya jaya ch'iyara ch'ankha maya jak'a ch'iyara ch'ankha qhipaxata nayraxaru jaqtaña.
- Maya jaya janq'u ch'ankha maya jak'a janq'u ch'ankha nayraxata qhipaxaru jaqtaña.
- Maya jaya janq'u ch'ankha maya jak'a janq'u ch'ankha qhipaxata nayraxaru jaqtaña.
- Maya jaya ch'iyara ch'ankha maya jak'a ch'iyara ch'ankha nayraxataqhipaxaru jaqtaña.

Uka mullut'uma wiska k'anañanxa janiwa kippaki taqi thakhinakjapaxa sarkarakiti, juni ukaxa kunjamti k'anasi ukhamaruwa sararaki, yaqhipanxa nayraxaru yaqhipa phat'anxa qhipaxata ukhama qalltarakispa, ukata uñxatasapuniwa k'antaña, ukhamata sarakipunirakiwa, sarakinwa.

Taqpacha jullut'uma wiska k'anañanxa paya jach'a saranakanirakiwa, paya saranxa janq'u ch'ankhampi ch'iyara ch'ankhampi chharqhuntatapuniwa k'anasi. Qhipiri paya phata saranxa paya kuti janq'ukamaki ch'iyarkamaki ukhama jaljatarakiwa sararaki; uka paypacha jach'a saranakaxa amuyañapuniwa.

Paya tunka ch'ankhata k'anata wiska “phalt'a – palala chichilla” (20)

Paya tunka ch'ankhata phalt'a – palala chichillaxa akhamawa k'anasiraki, ukaxa paya samini ch'ankhata k'anatawa sari, uka k'anañana saranakapa uñacht'ayarakinani: tunka suxtani ch'ankhata purapa phalt'a tuqita k'anasi, maysatxa pusi qipani ch'iqaxana paya ch'ankha kupixana paya ch'ankha ukhama k'anaxa sararaki, jisnawa ph'alta tuqita ch'ankhanakaxa jayampi jak'ampi maysata maysakama jaqtasa jaqtasisawa k'anasi, ukxaruxa ch'iqaxata jayampi jak'ampi ukhama kipkaraki jaqtasa purapata qiparanttaraki; qipa tukuyasaxa wasitata sartawayarakikiwa jach'a walja jaqukisa uka ch'ankha q'upimpi k'anañaxa, ukhamawa paya tunka ch'ankhata wiskaxa k'anata. Wakisirakiwa qhanañchaña qipaxa q'iwatasapuniwa ch'ankhampi

jaqxatañaraki jani ukaxa ch'ankhaxa waruqtawayxiwa ukata uñxatasapuniwa k'anaña, saranakapaxa sumpacha amuyasawa k'anaña, sasawa wiska k'aniri tataxa sarakina.

Paya tunka pusini ch'ankhata k'anata wiska "qachu chichilla" (24)

Qachu chichilla wiskaxa paya tunka pusini ch'ankhata k'anatarakiwa, uka wiskaxa paya samini jani ukaxa kimsa samini ch'ankhata k'anasirakispawa, wiska k'anaña ch'ankhanakaxa janiwa aliqa kawkniri ch'ankhasa taypi chiqa sarkarakispati, ukata qachu chichilla, sutimpi uñt'apxi, ukhamarusa kimsa samini ch'ankhatxa k'anasirakispawa, payiri samixa maya samiru chikanchatakiwa sararaki.

Qachu chichillaxa 24 ch'ankhata wiska k'anañana jakhu thakhinakapaxa, sumpacha amuyasiñatakixa akhamanakarakiwa:

1ri. Wiska k'anañana ch'ankhaxa nayraxata qhipaxaruwa ch'ankhaxa jaqtataraki; ukxaruwa qhipaxata nayraxaru parisachata jaqtañaraki. Sañani janq'u ch'ankhakamaki kurust'asi jani ukaxa llawxattasawa k'anasi.

24 CH'ANKHATA K'ANATA QACHU CHICHILLA WISKA K'ANA JAKHUNAKA	PAYA SAMINI CH'ANKHATA	6	Nayraxa ch'ankha	3	Ch'iyara ch'ankha	1	
				3	Janq'u ch'ankha		
		6	Qhipaxa ch'ankha	3	Ch'iyara ch'ankha		
				3	Janq'u ch'ankha		
		6	ch'iqaxa ch'ankha	3	Ch'iyara ch'ankha		2
				3	Janq'u ch'ankha		
		6	Kupixa ch'ankha	3	Ch'iyara ch'ankha		
				3	Janq'u ch'ankha		
24 TAQPACHA		24					

2ri. thakhixa paya samini ch'ankhata kanañanixa, jaya janq'umpi jak'a ch'iyarampi jaqtaña nayrata qhipaxaru, ukxaruwa jaya ch'iyara ch'ankhampi jak'a janq'umpi parisachasawa ch'ankhaxa qhipaxata nayraxaru jaqtaña; uksa tuqitpacha jaya janq'umpi jak'a ch'iyarampi maysaruraki jaqtaniñaraki, ukhama ch'ankhaxa paya kuti parisapacha kurust'asiwayxi.

3ri. Uñxatataxa taypiruxa ch'iyararaki, jak'a ch'iyaraxa janq'umpi jak'a janq'u

Manuel Calle Mollo tatana k'anata qachu chichilla wiska, millu samini ch'ankhampita janq'u ch'ankhampita k'anata, Ayllu: Aparu - Ch'uxña Quta, Totori Marka, 15 achuqa phaxsi, 2014.

uksaruraki jaqukiptawayaraki, ukata jaya ch'iyarampi jak'a janq'umpi maysaruraki jaqukiptawayakiraki, ukaxa parispachakirakiwa; thiyaruxa janq'urakiwa jaqukiptanirakixa jak'a ch'iyarampi; ukhamata jaya janq'umpi jak'a chiyarampi jaqukiptawayakirakiwa ukaxa parispachakiraki kurust'asiyakiraki.

4ri. Patata uñxatataxa janq'uwa purapa thiyanki ch'iyaraxa taypinkí, jichhaxa ukharu liwintañatakiraki uñxatasina lasakiptata taypinkíwa ch'iyaraxa, purapa thiyankaraki janq'u ch'ankhaxa ukaxa parispacha ukxaru ch'ankha waysuxa pachpakirakiwa; janq'ukiraki thiyanki ch'iyara taypinkí ukaxa parisakiraki; niya pachpaki taqi kuna k'anañansa parisakipuniwa sararakixa.

Parispachaxixa janq'urakiwa thiyankxaraki, janq'u thiyarakiwa lasakiptawayi, ukxaruxa ch'iyararaki janq'uraki, ukhamawa maykipa qachu chichillana k'anañana sarapaxa.

5ri. Paya kutiwa ch'iyara ch'ankhawa thiyanki, ukxaruxa janq'u ch'ankharaki paya kuti thiyankxaraki, paya kuti ch'iyara taypinkí, janq'u ch'ankhaxa paya kutirakiwa taypinkí, ukhamawa sarapaxa. Uka sapa kimsaqallqu kuti k'ana jaqtasawa nayraxa mistuwayxaraki, jiwasatarakiwa jach'pacha munsnaxa ukhaxa k'anaskakiraksnawa, ukaxa amuyt'añatjamarakiwa, sasawa wiska k'anirixa sarakina.

Qachu chichilla wiska kimsa samini ch'ankhata k'anaschixa, ukhaxa suxta kuti k'ana jaqtasawa nayrt'i ukaxa amuyañawa suxta wayuna⁹ chichillkipxti. Ukhamipanxa kimsa kutinsa mantataynaxa sapa kuti payakamaraki, taqpachanxa suxta kuti wayu ch'ankhanakawa kanasirakixa, sarakinwa.

Paya tunka kimsaqallquni ch'ankhata k'anata wiska (28).

Akhama wiskanakawa k'anasiraki:

1ri. Paya tunka kimsaqallquni ch'ankhata k'anata wiska, **12 janq'u ch'ankhampita 12 ch'iyara ch'ankhampita 4 aruma ch'ankhampita** ukhama k'anata, taqpachaxa 28 ch'ankhata k'anatawa, aruma samixa maya nayra kanantañatakikiwa, sasawa sarakina.

2ri. Paya tunka kimsaqallkuni ch'ankhata k'anata wiska **(28), 12 janq'umpita 8 ch'iyarampita 8 ch'umphita** ukhama k'anatawa; taqpachaxa 28 ch'ankhata k'anatawa, ukhama k'anañanxa pusixa chikawja aliqakiwa sararakixa, ukhamarusa sapa ch'ankhawa turkañaraki k'anañana, paya ch'umphimpi paya ch'iyarampi aliqaki sararaki taypinjama, kunapachati puntuparu nayra k'ansuñataki waqt'kixa ukhawa jaqukipaña jana ukaxa turkantaña; janq'u samixa jani chhaqhasawa k'anañana saraskaraki; jani turkakipsnati ukhaxa nayranakaxa aliqa ch'añurukirakiwa tukxarakispa, ukata turkakipaña k'anañana ukhama nayra nayra sararakixa, jani ukaxa aliqa ch'añukixaspawa¹⁰ k'anatana, sasawa sarakina.

Paya tunka kimsaqallquni ch'ankhata k'anata wiska (28), janq'uxa 12, ch'uxña 8, wilaxa 8, taqpachaxa 28 ch'ankhata k'anasiraki; pusi ch'ankha manqha chiqqa aliqaki yaqhawjanaka sarchi ukhaxa apsu sutinirakiwa; ukhama k'anata wiskanakaruxa waka nayra sasa sutichatarakiwa. Jani manqhachiqqa aliqa sariri ch'ankhaxa utjchi ukhama k'anata wiskaruxa qachu chichilla sutimpi uñt'atarakiwa, sasawa wiska k'aniri tatanakaxa sapxarakina.

⁹ Maya wayuxa 24 ch'ankhata paya q'upi ch'ankharu jaljatawa, sapa ch'ankha q'upixa maya k'ana muyu ch'ankhataki wakichatawa, uka 24 ch'ankha payaru jalanuqataruwa maya ch'ankha wayu sutichataxa, suxta ch'ankharuxa chikata wayu jisnawa, ukaxa purapata suxtakama maya muyu wiska k'anañana mistuyañatakirakiwa.

¹⁰ Ch'añu sutimpi uñt'atarakiwa ch'ixiru, uka samixa ch'iyarampi janq'umpi chiktata k'itthapitakaspasa ukhama ch'ankha sararuwa uka sutimpi uñt'ata.

Kimsa tunka payani ch'ankhata k'anata waka nayra wiska, kimsa, pusi samini ch'ankhata (32)

1ri. Nayriri waka nayra wiskaxa **kimsa samini ch'ankhata k'anatarakikiwa**, akhama k'anatawa ch'ankha samina jakhunakapaxa: **12 janq'u, 12 ch'iyara, 8 naranjaru**, taqpachaxa 32 ch'ankhawa. Uka k'anataxa niya qachu chichilla, niya urqu chichilla qalltatarakiwa, ukhama k'anata wiskanxa nayriri wiska k'anaña saranakapwa sumpacha yatintataxaña, ukhakiwa k'anaraksna sasawa wiska k'aniri tataxa sarakina.

2ri. Waka nayrani wiskaxa akhama samini ch'ankhanakata k'anatarakiwa:

	SUTI	JAKHU	CH'ANKHA SAMI
PURAPA WAKA NAYRA -CHICHILLA	Nayracha	4	Q'illu
		8	Ch'iyara
		8	Ch'umphu
	Tayka	12	Janq'u
	Taqpacha	32	

Tunka payani (12) ch'ankhaxa tayka satarakiwa ukawa jilpacha, ukata ukhama sutini, ukhamarusa sapa k'anañana pusikama jaljatarakiwa, ch'iyaraxa 8 ch'ankharaki, ch'umphixa 8 ch'ankha, q'illuxa 4 ch'ankha, saranakapaxa ukarjama wakichatarakiwa. Sutichapxarakiwa purapa waka nayra sasa, niya urqu chichillaxiwa, sasawa k'anirinakaxa sapxarakina.

Maya nayraxa, niya taypinkkipana yaqha ch'ankhampi turkkipasina jaqukiptawayxaraki, ukata nayraxa mistxaraki, uka nayrachaniki ukaxa payasa jani ukaxa pusisa sarakirakiwa, nayracha ch'ankhaxa chikawja chiqa sararaki, ukata nayrachañatakikiwa waysutaraki, ukhaxa yaqha nayraxa qalltawayakirakiwa, ukhamipanxa mayaxa chikawjanki maya nayraxa k'anañana qallantataski, ukhamawa nayranakaxa wiskana k'anasirakixa, ukhamarusa uka ch'uxña samixa manqhanjama sararaki ukata nayrawjarukiwa nayrachiri misturakixa, sasawa Manuel Calle wiska k'anirixa sarakina. Ukhama purapa waka nayra wiska k'anata sataxa, urqu chichillaxiwa sasawa yaqha k'anirinakampi jikthaptasa sapxarakina.

Kimsa tunka payani ch'ankhata k'anata "phalt'a chichilla" (32)

Phalt'a chichilla³² ch'ankhata k'anata wiskaxa, sutipawa saski janiwa muruq'ukiti, phalt'apuniwa, uka chichilla wiskaxa pusi ch'ankhata ch'iqaxata paya ch'umphipaya janq'u ch'ankhampi qipatawa, ukhamaraki kupixata kipkaraki pusi ch'ankhata qipaniraki paya ch'umphipaya janq'u ch'ankhampi qipata, ukhamata phalt'a k'anasiraki. Ch'ankha jakhunakapaxa akhamawa:

32 CH'ANKHATA WISKA JAKHUNAKAPA	CHICHILLA K'ANAÑANA	SUTI	JAKHU	KAWKHANSA	JAKHU	CH'ANKHANAKA
		QIPA	4	Ch'iqaxa qipa	2	Ch'umphip ch'ankha
					2	Janq'u ch'ankha
		QIPA	4	Kupixa qipa	2	Ch'umphip ch'ankha
					2	Janq'u ch'ankha
		WALJA K'ANA CH'ANKHA	12	Nayraxa ch'ankha	6	Ch'umphip ch'ankha
					6	Janq'u ch'ankha
		CH'ANKHA	12	Qhipaxa ch'ankha	6	Ch'umphip ch'ankha
					6	Janq'u ch'ankha

TAQPACHA

32

Qipa purapata 2 ch'ankha ch'iqaxana, 2 ch'ankha kupixana, saminakaxa paya janq'u paya ch'umphip ch'iqaxana taqpachaxa kimsaqallqu ch'ankhawa.

Phalt'a k'anasinapatakixa nayraxanxa 12 ukhamaraki qhipaxana 12, nayraxana 6 janq'u, 6 ch'umphip ch'ankhampi, qhipaxana kipkaraki 6 janq'u ch'ankhampi 6 ch'umphip ch'ankhampi, nayraxa sariri qhipaxa saririmpi 24 ch'ankhanakaxa maya wayuna k'anasi, taqpachaxa 32 ch'ankhanakata phalt'a chichilla wiska k'anañana saranakapaxa.

Kunjamasa phalt'a chichilla 32 ch'ankhata k'anaña

Phalt'a chichilla wiska k'anañana thakhinakatxa, k'aniri tataxa akhama sarakina: aka k'anañaxa mayjawa, jisnawa nayraqata ch'ankhanakaxa ch'allqhuntatawa janq'umpi ch'iyarampi parisachasa k'anasi, janq'u pura ukhamaraki ch'iyara pura k'anasi, ukhamawa payiri thakhipaxa, qipana qipantata, ukaxa thiya tuqita q'iwxatata ukhama, ukatxa thakhinakarjmarakiwa k'anaña, ukata wakisi nayra qalltaña k'anañanakaxa sumpacha yatiñasa, sasawa sarakina.

Nayranakaxa pusi waysuna misturaki, sañani pusi kuti k'anatanakata mistuski, ukaru jisnawa uka nayra mistuyaña jakhuna janiwa sapa waysuna k'anañaaxa pantasiñapakiti, jaya janq'u jak'a ch'iyara jaqusiñapa; ukhamarusa akhama ch'ankhanakxa sarañaparaki janq'uxa thiyanki ch'iyara taypinki, ch'iyara chankhaxa thiyanki janq'u ch'ankhawa taypinki ukhamawa maykipa nayra mistuñapatakixa sarañapa, sasawa wiska k'aniri tataxa sarakina. Thiya ch'ankhaxa janiwa nayrsuña munkiti, jani ukhamañapatakia uka lluq'i qipaxa maysatuqi thiyaruwa sapa mayxata jiksuña, sasawa k'aniri tataxa sarakina.

Kinsa tunka suxtani ch'ankhata k'anata "phalt'a chichilla" (36)

Kimsa tunka suxtani ch'ankhata k'anata "phalt'a chichilla" (36) akhama ch'ankhaxa wakichatarakiwa: Purapa jach'a ch'ankha waysuxa tunka suxtani (16) ch'ankhata nayraxana qhipanxa tunka suxtaniraki (16) ukhamawa maya waysuxa, ukhamarusa kimsaqallqu janq'u ch'ankha (8) kimsaqallqu ch'umphich'ankha. Ukaruxa qipanirakiwa: ch'iqaxa qipaxa paya ch'ankha (2) mayaxa janq'u payirixa ch'umphich'ankha (4), ukhamawa ch'ankhaxa jakhunakapaxa, sanwa.

Kimsa tunka suxtani ch'ankhata k'anata "phalt'a chichilla" k'anañana saranakapaxa akhamanakawa:

36 CH'ANKHATA PHALT'A CHICHILLA WISKA K'ANAÑANA JAKHUNAKAPA	SUTI	JAKHU	KAWKHANDA	JAKHU	CH'ANKHANAKA
	QIPA	2	Ch'iqaxa qipa	1	Ch'umphich'ankha
				1	Janq'u ch'ankha
		2	Kupixa qipa	1	Ch'umphich'ankha
				1	Janq'u ch'ankha
	WALJA K'ANA CH'ANKHA	16	Nayraxa ch'ankha	8	Ch'umphich'ankha
				8	Janq'u ch'ankha
		16	Qhipaxa ch'ankha	8	Ch'umphich'ankha
				8	Janq'u ch'ankha
36 TAQPACHA			36		

1ri. Maya kutixa janq'u ch'ankhampi ch'iyara ch'ankhampi parisachasa k'ant'aña: qhipata nayraru **jaya janq'u ch'ankhampi jak'a ch'umphi ch'ankhampi**; nayrata qhiparu **jaya ch'umphi ch'ankhampi jak'a janq'u ch'ankhampi** ukaxa paya kutiwa maykipa k'anaña. Chankhaxa jaypachata llawxattaña ukatpuni qalltaña, jani ukaxa janiwa suma thakhiparu sarkaspati, jisnawa jaya ch'ankhampi jak'a ch'ankhampipuniwa k'anasiñapaxa jani ukaxa panta pantakixaspawa.

2ri. Payanxa janq'u pura, **jaya janq'u ch'ankhampi jak'a janq'u ch'ankhampi** ukhamaraki ch'iyara pura, **jaya ch'umphi jak'a ch'umphi chiktata parisachatawa** ch'ankhanakata k'anatawa, nayraxata qhipaxaru, qhipaxata nayraxaru, ukaxa paya kutikamawa k'anaña. Ukhamarusa paypacha thakhinxa llawxattki uksatpuni k'antaña qalltaña, jani ukaxa mayjaptawayaspawa; maysatxa llawxatti maysaruxa kutxataraki ukhamawa k'anasi, sasawa k'aniri tataxa sarakina.

3ri. Sapa maya k'ana waysuruxa jaya janq'u ch'ankhampi jak'a ch'iyara ch'ankhampipuniwa k'anasiñapataki qipantaña, ukaxa sapa ch'ankha k'anaña waysuna ukhama sarañapaxa.

4ri. Uñxatataxa ch'ulla ch'umphi chankhawa qalltana uñsti, ukxaru janq'unaka, ukxaruxa ch'umphinaka, ukxaruxa janq'unaka ukhama ch'ulla ch'umphi ch'ankharu tukuyi. Ukxaruxa janq'utraki qalltaraki thakhipaxa kipkikirakiwa, sasawa k'aniri tataxa sarakina.

5ri. Thakhi, wiska k'anañaxa uñxataskamakipuniwa k'anaña, walikiskchi ukhaxa sarantaskañakiwa, amtaskakiñani, sapa k'anañana q'iwtsapuniwa sarayañaraki: janq'u pura jani ukaxa ch'iyara purapansa, ch'umhimpini janq'u ch'ankhampinsa uka puspacha sarana q'iwtsapuniwa k'anañaxa, janiwa jani q'iwtsaki k'ansna ukhaxa phalt'a chichillana k'ilisa jani ukaxa nayrasa sartkaspati, pantataxa janiwa suma sarxaspati, mayjt'awayxiwa uka sañunakapaxa, sasawa wiska k'aniri tataxa sarakina.

Phalt'a chichilla k'anañana akhama saranakawa misturaki:

Nayriri thakhi, janq'u ch'ankhaxa janq'u ch'ankha pura parisachata, ch'iyara chankhaxa ch'iyara ch'ankha pura parisachata pusi kutkamawa k'anaña, ukhamarusa paya kutikamawa paya waysunxa k'anañana muytaña.

Payiri thakhi, janq'u ch'ankhampi ch'iyara ch'ankhampi parisachata, ukhamawa sapa saraxa, paya kuti k'anatanxa maya nayrakirakiwa misturakixa, ukata k'anañanxa mayakiptawarakixa, sasawa k'aniri tataxa sarakina, ukxaruxa kipka sarakirakiwa kutintawayixa.

Kimsiri thakhi, taqi saranakanxa ch'ankha k'anañaxa akhamapuniwa: jayata jak'aru ukhamaraki jak'ata jayaru sapa k'anaxa jaqxatatarakixa, ukhama sapa kutiwa purapata qhipaxa k'antasa qiparanttarakixa, jak'ata jayaru k'anaña ukhamaraki jayata jak'aru maykipapuniwa k'anañaxa, sasawa sapxarakina.

Kimsa tunka suxtani ch'ankhata k'anata “urqu¹¹ chichilla - apsu wiska” (36)

Tata *Manuel Calle* wiska k'aniri tataxa nayra qhipa maranakana wiska k'anañxata, akhama arst'arakina:

Nayra maranakana jullut'uma wiskaxa uskt'asiñatakiwa k'anapxiritayna: qarwa k'illphañanakana, misaru “ llawq'aru muyuntayañataki, thuqhuñana uskt'asiñataki, qhipha maranakana, suma qarwa uñacht'ayañatakirakiwa chichilla” jullut'uma wiska k'anatampi chinuntasa irpxañatakiwa k'anasipxkaraki. Totora Marka tuqina *Alcalde Municipal* irpirinakarakiwa qhipa maranakatakixa suma qarwa, suma uywata uywanaka uñacht'ayañataki jawillt'araki, uka uñacht'ayañanakatakixa suma chichilla jullut'uma wiskanaka chinuñanakataki k'anapxaraki, jani ukaxa alapxarakisa, ukhama jiwa k'anata wiskanakana chinuntata uywanaka Totora Markaru irpaxaraki, sasawa qhanstayxapxaraki; uka yant'anakatakixa jichhaxa yatiqataxaniwa sasawa Manuel Calle wiska k'aniri tataxa sarakina.

Wiskana chanipa niya maya waranqa wuliwyanuspawa, maya wiskaxa niya phaxsina k'ansuskaña, janiwa jasaki k'anañjamakiti, ukata wakisi, k'anañaxa ukhama niya maya qarwa alaspawa sasawa sarakina.

11 Urqu chichilla, kunatsa urqu chichilla sasa sutichata, uywanakasa urquni qachunipuniwa, urqu satawa kunati chika wiska maya urqu uywana jathachiripakaspasa ukhama ch'ankha pirwantatawa wiska k'anañana sari, ukata ukhama sutichata, sasawa sapxana. Qachu chichillanxa janiwa kuna ch'ankha pirwantatasa sarkiti, ukata qachu chichilla sutichata.

"Urqu chichilla wiska" ch'ankha jakhunakapaxa kimsa tunka suxtani ch'ankhata k'anatawa, kimsa samini ch'ankhata, sapa samixa tunka payani ch'ankhatawa akhama: janq'uxa 12 ch'ankha, milluxa 12 ch'ankharaki, ch'iyaraxa 12 ch'ankharakiwa ukhama kimsa samini ch'ankhanakata k'anata wiskaruxa **apsu wiska** sasa sutichatarakiwa. **Apsu wiska** kimsa samini ch'ankhata k'anata akhama samini ch'ankhanakata, **ch'uxña** ch'ankhampita **aruma** ch'ankhampita, **janq'u** ch'ankhampita chiktasa k'anatawa, maysa ajanuxa maya samini maysa ajanuxa yaqha saminirakiwa; ch'uxña ch'ankhaxa chhaqtxi, yaqha samirakiwa yaqha chiqana chhaqtxarakiwa, ukhama q'alla q'alla k'anatawa sarapaxa. Maya samini ch'ankha pirwaxa janiwa k'anaskiti aliqa pirwantatakiwa chikawja chiqa sararaki, ukata mistuwayaraki juk'ata juk'ata, ukhamata maya ch'ankha samirakiwa chhaqtawayi, ukhamawa q'alla q'alla k'anasi.

Yaqha kasta saminakanixa utjarakiwa, **36** ch'ankhata k'anatarakikiwa, larama 12, q'illu 12, ch'uxña 12 ukhama k'anatarakiwa. Saminakapa kimsa maya mayarakiwa ch'ankhanakata k'anata wiskaxa, akhama: sañani ch'iyarampi janq'umpi nayra nayra, mullut'uma wiskaxa millu sami ch'ankhaxa tunka payanpacha (12) aliqakiwa sararakixa, payakiwa qhana k'anañana jaqstaraki, yaqhipa ch'ankhanakana ch'ixintatawa k'anasiraki, ukaxa k'aniritaxarakiwa, niya jach'pachaxi ukhata maya samirakiwa manqharu mantxaraki ukhamata jullut'uma kimsa samini nayra nayra k'anasirakixa, sasawa sarakina.

Apsu wiska - urqu chichilla wiskana ch'ankha jakhunakapa

Apsu wiska, urqu chichilla wiskana ch'ankha jakhunakapa akhama ch'ankha saminakata kanasiraki: janq'u ch'ankhata, ch'iyara ch'ankhata, ch'umphu ch'ankhata kimsa samini ch'ankhata jilpacha k'anasiraki. Sapa samixa tunka payani ch'ankhaniwa, ch'umphu ch'ankhaxa tunka payani (12), janq'u ch'ankhaxa (12) uka kipkaraki ch'iyara ch'ankhaxa (12); ukhamipana paya samini ch'ankhakiwa k'anasixa, sañani: janq'u ch'ankhampi ch'umphu ch'ankhampita, ch'iyaraxa aliqa pirwantatakiwa sararakixa. Sumpacha uka uyu jakhuna uñjañani.

36 CH'ANKHATA CHICHILLA WISKA K'ANA JAKHUNAKA	KIMSA SAMINI K'ANA CH'ANKHANAKA	6	Nayraxa ch'ankha	3	Ch'umphí ch'ankha	
				3	Janq'u ch'ankha	
		6	Qhipaxa ch'ankha	3	Ch'umphí ch'ankha	①
				3	Janq'u ch'ankha	
		6	ch'iqaxa ch'ankha	3	Ch'umphí ch'ankha	②
				3	Janq'u ch'ankha	
		6	Kupixa ch'ankha	3	Ch'umphí ch'ankha	
				3	Janq'u ch'ankha	
		6	Taypiru pirwantatawa sari	3	Ch'i'yara ch'ankha	③
				3	Ch'i'yara ch'ankha	
		6	Taypiru pirwantatawa sari	3	Ch'i'yara ch'ankha	
				3	Ch'i'yara ch'ankha	

36 TAQPACHA	36
-------------	----

Uyuna kupituqinkiri kimsa jakhunakata ① ukhamaraki ② ukankiri ch'ankhanakakiwa k'anaseraki, ③ jakhuni ch'ankha pirwa chika wiska k'anatanjama aliqa pirwantatakaspa ukhamaki sararakixa, uka maya ch'ankha pirwa apsuña, uka lanti yaqha samini ch'ankhawa mantawayi, ukhamara wiska k'anatana saminakapaxa yaqha samimpiwa kunapachati juk'ata juk'ata irpantana ukhamata k'anataxa allqantasiwayi; ukhamata wiskaxa ch'umphimpi janq'u ch'ankhampikiwa k'anaseraki, ch'iyara ch'ankhaxa aliqakiwa sarxarakixa, ukata chikawjaru ch'ankha pirwantata saratapata uka ch'ankha pirwaruwa **urqu chichilla** sasa sutichapxi.

Urqu chichilla – apsu wiska k'anañana saranakapa

Tata Simón Mamani wiska k'aniri tataxa urqu chichilla wiska k'anañana saranakapata akhama qhanañcharakina:

1ri. Apsu – t'aqsu¹² wiska 36 kimsa samini ch'ankhata k'anañatakixa sapa ch'ankha tukuyaruwa paychuraña¹³ (llawch'uraña), ukaxa maya juk'ata juk'ata

12 T'aqsuxa paya samini ch'ankhata ukhamarusa paya tunka pusini ch'ankhata wiska k'anañana, yaqha samini ch'ankhampi irpantaña, ukhama k'ana sararuwa t'aqsu sasa sutichata, taqi wiska k'anañana.

13 Paychuraña ch'ankha tukuyanakuwa llawch'urasa chint'añawa, uka ch'ankhaxa jani k'ithusisa juk'ata juk'ata sikhasiñapatakiwa ukhama wakichasiña, jasaki ch'ankhaxa sikht'asa sikht'asa k'anasiñapataki, ukaruwa ukhama sutiya Winu Uta - Totora Marka uksana.

sikhasiñapatakiwa ukhama sapa ch'ankha thiyaru paychuraña jani ch'ankhaxa k'ithusiñapataki - t'ixisiñapatakiwa ukhama ch'ankhanakaxa purapa thiyaruwa ukhama wakichaña.

2ri. Ukxaruxa ch'ankhanakaxa payata payata k'anaña qallantañatakixa wakichatata mantxarakinixa, ukhamata sapa pusi ch'ankhawa k'anasirakinixa, sasawa k'aniri tataxa sarakina.

3ri. Paya tunka pusini ch'ankhata k'anaña qallantxañarakixa, jaypacha k'antasaxa tunka payani ch'ankhampi yapxatasawa k'antawayxañarakixa, sasawa k'aniri tataxa sarakina.

Kunatsa apsu wiska sutini

Apsu - urqu chichilla wiskana, kunatsa ukhama sutichata, sañani kimsa samini ch'ankhata **janq'u ch'ankhata, ch'iyara ch'ankhata, ch'umphu ch'ankhata** kimsa samini ch'ankhata, kanasiwa maya wayu ch'ankha **janq'umpi ch'iyarampi** ukaxa tunka payani (12) maysana, ukxaruxa maysatxa tuka payaniraki (12) ukaxa payiri ch'ankha wayuwa, **janq'umpi ch'iyarampiraki**; thakhixa maya wayuwa k'anasi ukxaruxa maysata k'anaranttakirakiwa yaqha tunka payani ch'ankha, taqpachaxa paya tunka pusini (24). Ukxaruxa niya jach'pacha k'anataxi ukata **ch'umphu** samini tunka payani (12) ch'ankha apsañani, juk'ata juk'ata.

Kunjamsa kimsiri ch'ankha irpantaña

Niyakiya paya tunka pusini ch'ankhata (24) sapa paya wayu ch'ankhata k'anasiskchi, nayra mistuyañatakisa jani ukaxa yaqha samini ch'ankhampi irpantañatakixa k'anañata payata payata yaqha ch'ankha samimpi irpantaña, k'anasiskana uka ch'ankha samirakiwa **apsaña**, ukaxa jisnawa ch'umphu ch'ankha irpantaña, ch'iyara apsaña. Ch'iyara ch'ankhaxa taypiruwa maya parisata apsañani, parisachatraki

ch'umphí ch'ankhaxa irpantatarakini, mayaxa nayraxaru payirixa qhipaxaru, ukhamawa parisata irpantaña; ukatxa maya parisa ch'ankhaxa apsañarakiwa ukata apsu sasa sutichataraki. Ch'iyara lanti mantiri ch'ankhaxa chikawjaru q'iwta sawa kutintayxañaraki, uka ch'iyara ch'ankhaxa aliqa pirwantatakirakiwa sarxarakini, ukhamata ch'iyara ch'ankhaxa apsuta sarxatawayxani.

1ri. Nayraqata paya ch'ankhawa manti, nayra mistuñapatakixa

2ri. Ukxaruxa maya purisa ch'ankharakiwa taypiru kutsuni, yaqha k'anaru mantarakini.

3ri. Maya purisa tukuyañatakirakiwa mantani, paya ch'ankharakiwa k'anata kutsuni

4ri. Ukhamipanxa pusiri parisa ch'ankharakiwa mantani, yaqha parisarakiwa taypi ch'ankha pirwaru kutsuni.

5ri. Phisqhiri parisawa mantani, yaqha parisarakiwa chika pirwaru kutsunini.

6ri. Suxtiri parisawa mantani, sañani maya wayu yaqha samini ch'ankhawa taqpacha mantxani, maya parisarakiwa mistunxani.

Taqpachaxa suxta parisa ch'ankhanakawa mantawayxani taqpachaxa tunka payani yaqha samini ch'ankha (12) juk'ata juk'ata qhuchhurantxixa. Ukata jichhaxa maysaru waysuta **janq'u ch'ankhampi millu ch'ankhampikirakiwa** k'anasxaraki, sasawa sarakina.

Kunjamasa urqu chichilla k'anasi

Apsu - urqu chichilla wiska k'anañanxa paya wayu ch'ankhata k'anasi, nayriri ch'ankha wayuwa k'anasi, ukxaru payiri ch'ankha wayurakiwa k'ananti, uka khushhawa nayraxata qhipaxaru, qhipaxata nayraxaru k'anasi, ch'iqaxata kupixaru kupixata ch'iqaxaru, ukxaruxa, jaya janq'u jak'a millu ukhamawa k'anasxixa, maysaruxa jaya janq'u jak'a millu kipkarakiwa, parisapacha janq'uxa uksata aksaru kurusjasixa; ukxaruxa millurakiwa uksata aksaru jaqukiptarakini: jaya millumpi jak'a janq'umpi, ukxaruxa jaya millumpi jak'a janq'umpi parisapachaxi. Ukxaruxa janq'u ch'ankharaki: jaya janq'umpi jak'a millumpi, jaya janq'umpi jak'a millumpi parisapachakiraki. Ch'ankhanakaxa parisapuniwa sararakixa janiwa sapa sapa sarkaspati uka uñjasawa sumpacha amuyasiña sasawa k'aniri tataxa sarakina.

Jichhaxa millurakiwa thiyanki, jaya millumpi jak'a janq'umpi ukaxa parisa, jichhaxa janq'uraki taypinkarakinixa; jaya millumpi jak'a janq'umpi ukaxa parispaña, ukhamatsipana janq'uxa taypinka milluraki thiyanki, ukhamawa tika wiskaxa k'anasiwayi. Ukhamas k'anaña tika niya kajunt'ata ukhamas k'anataruwa **urqu chichilla - t'aqsu** sasa sutichata. Qachu wiska k'anata janiwa kajunatjamakarakiti, sasawa sawuri tataxa sarakina.

Maya ch'ankha wayu k'anañaxa sarani saraniwa, uka tuqita k'anana sara jakhunakapaxa uñacht'ayañani.

Nayra sara: **ch'iyara ch'ankhampi janq'u ch'ankhampi (2)**

Paya sara: **ch'iyara ch'ankhampi janq'u ch'ankhampi (2)**

Kimsa sara: qalltaxa **janq'u** ch'ankhampi ch'iyara ch'ankhampi (2)

Urqu pirwa ch'ankha taypinka (12)

Pusi sara: qalltaxa **janq'u** ch'ankhampi ch'iyara ch'ankhampi (2)

Phisqha sara: **ch'iyara ch'ankhampi janq'u ch'ankhampi (2)**

Suxta sara: **ch'iyara ch'ankhampi janq'u ch'ankhampi (2)**

Maya waysunxa patata uñxatataxa purapa thiyana ch'iyara ch'ankhawa uñarti, ukxaru chikawjanaxa janq'u ch'ankha samiwa uñstaraki. Ukaxa paya kutiwa k'anasiraki, ukhamarusa kunjamsa muntana ukatakjamarakiwa.

Payiri ch'ankha wayu k'anañaxa yaqha saranirakiwa, uka tuqita kunjamasa k'anana sara jakhunakapa uñacht'ayañani.

Maya sara: qalltaxa **janq'u** ch'ankhampi ch'iyara ch'ankhampi (2)

Paya sara: qalltaxa **janq'u** ch'ankhampi ch'iyara ch'ankhampi (2)

Kimsa sara: **ch'iyara ch'ankhampi janq'u ch'ankhampi (2)**

Urqu pirwa ch'ankha taypinka (12)

Pusi sara: **ch'iyara ch'ankhampi janq'u ch'ankhampi (2)**

Phiqha sara: qalltaxa **janq'u** ch'ankhampi ch'iyara ch'ankhampi (2)

Suxta sara: qalltaxa **janq'u** ch'ankhampi ch'iyara ch'ankhampi (2)

Waysunxa patata uñxatataxa janq'u ch'ankha samiwa thiyana uñstxi, taypinxa ch'iyara ch'ankha samiraki. Ukaxa paya kutiwa k'anasiraki, ukhamarusa kunjamsa muntana ukatakjamarakiwa. Akhama sarxarakinixa: ch'iyara taypinka, janq'uxa purapa thiyankaraki, ukhamawa, parisa parisapuniwa sararaki, **paya waysunxa janq'uwa thiyanki**, paya **waysutatsti ch'iyararakiwa thiyankaraki**, ukhama paykipa saranirakiwa, chikawjanxa maya parisa jalதாகirakiwa ch'ankha pirwaruxa **maya sara janq'u** ukhamaraki **maya sara ch'iyara** ch'ankhawa llawt'araki.

Nayranaka mistuyañataki jani pantasiñatakixa jaya sara jak'a sara ukanakawa k'anañana sarañanakapa amuyasiña, janq'u liwxatkisa uka ch'ankha, jaya tuqita janq'ukipuniwa jutañaparaki, maysaruxa janq'uwa sararaki, khaysa jaya tuqita janq'urakiwa jutarakixa, ukaxa paypacha, paya kuti ch'iyara paya kuti milluraki, ukhama parisa parisapuniwa k'anasi. Janq'uwa liwxattaniñapa, aksata llawxatsna ukhaxa janiwa askikaspata, sasawa k'aniri tataxa sarakina.

K'anañanxa janq'u llawxatkixa ukawa amuyasiñaxa, maysatxa janq'ukirakiwa jutañaparaki ukawa sumpacha amuyt'aña, llawxattañata, paypacha ch'ankha saminaka k'anañata khaysata janq'uwa juti aksata janq'uraki sararaki ukawa uñjaña, ukawa amuyaña. Ukxaruxa ch'iyararakiwa sarxani, ukxaruxa milluraki, uksatpacha milluxa jutxañapakirakiwa, ch'ankha pirwaru purisaxa ukankipana liwikipasxaña t'aqsuxa, jaqunukxaña. Purapa thiyaxa janq'ukixaraki, khaysaruxa janq'u aksaruxa janq'ukiraki uka paya kuti k'ant'ata, janq'uta qalltaña, janq'u ch'iyara ukxaru millumpi janq'umpi ukaxa suma nayra nayra sarañapatakiwa uñxatañapuni wakisi, jani ukxa aliqa ch'añukiwa saraspa, k'anataxa yapa q'alla q'alla ukhamaraki nayra nayra sarañapawa.

Urqu chichilla k'anañana jaquñanakapa

Urqu chichillaxa apsuta, uñxatataxa **chikawja ch'ankha saminakaxa ch'iyara** ch'ankhanaka **purapa thiya ch'ankhanakaxa janq'unaka**. Jichhaxa kunjamsa jaqutasa sapa ch'ankha wayuxa uka saranaka ujañani.

Chikawja ch'ankha samixa ch'iyara purapa thiyaxa janq'u, jichhaxa kunjamsa maya parisa ch'ankha jaquna sarapaxa uñjarakiñani.

(1) Janq'u, jaya janq'u ch'ankhampi jak'a ch'iyaraa ch'ankhampi nayraxata qhiparu jaqt'ani ukawa nayriri thakhixa.

(2) Janq'u, jaya janq'u ch'ankhampi jak'a ch'iyara ch'ankhampi qhipaxata nayraxaru jaqt'araki, ukawa payiri sara.

(3) Ch'iyara, jaya ch'iyara ch'ankha
jak'a janq'u ch'ankhampi **nayraxata**
qhiparu jaqt'ani ukawa kimsiri
thakhixa.

Urqu chichilla jaqukipaski ch'iqa
tuqiru.

(4) Ch'iyara, jaya ch'iyara ch'ankha
jak'a janq'u ch'ankhampi **qhipaxata**
nayraxaru jaqt'araki.

(5) Janq'u, jaya janq'u
ch'ankhampi jak'a ch'iyara
ch'ankhampi **nayraxata qhiparu**
jaqt'ani.

(6) Janq'u, jaya janq'u
ch'ankhampi jak'a ch'iyara
ch'ankhampi **qhipaxata**
nayraxaru jaqt'araki.

Mayakiptawayxiwa uñxatataxa **purapa thiyaxa janq'u** ch'ankhankamaki
chikawjaxa ch'iyara ch'ankhankamaki, yaqha sarampiwa k'anasirakini.

(1) Ch'iyara, jaya ch'iyara
ch'ankhampi jak'a janq'u
ch'ankhampi **nayraxata qhiparu**
jaqt'ani.

(2) Ch'iyara, jaya ch'iyara
ch'ankhampi jak'a janq'u
ch'ankhampi qhipaxata
nayraxaru jaqt'ani.

(3) Janq'u, jaya janq'u
cha'nhampi jak'a ch'iyara
ch'ankhampi nayraxata qhiparu
jaqt'ani.

Urqu chichilla jaqukipañatakiwa
ch'ankha apsu ch'ankha pirwa
jiyt'aski.

(4) Janq'u, jaya janq'u
ch'ankhampi jak'a ch'iyara
ch'ankhampi parisachata
qhipaxata nayraxaru jaqt'ani.

(5) Ch'iyara, jaya ch'iyara
ch'ankhampi jak'a janq'u
ch'ankhampi nayraxata qhiparu
jaqt'ani.

(6) Ch'iyara, jaya ch'iyara
ch'ankhampi jak'a janq'u
ch'ankhampi parisachata
qhipaxata nayraxaru jaqt'ani.

K'anata uñxatataxa, purapa thiyaxa ch'iyara taypi ch'ankha pirwa jak'anakanxa janq'u ch'ankhanakawa. Jaqukipasa yaqha thakhiruwa sartarakiñani.

(1) Ch'iyara, jaya ch'iyara
ch'ankhampi jak'a janq'u
ch'ankhampi parisachata
qhipaxata nayraxaru jaqt'ani.

(2) Ch'iyara, jaya ch'iyara
ch'ankhampi jak'a janq'u
ch'ankhampi parisachata
nayraxata qhipaxaru jaqt'ani.

(3) Janq'u, jaya janq'u
ch'ankhampi jak'a ch'iyara
ch'ankhampi parisachata
qhipaxata nayraxaru jaqt'ani.

Urqu chichilla jaqukipaña

(4) Janq'u, jaya janq'u
ch'ankhampi jak'a ch'iyara
ch'ankhampi parisachata
nayraxata qhipaxaru jaqt'ani.

(5) Ch'iyara, jaya ch'iyara jak'a
janq'u ch'ankhampi parisachata
qhipaxata nayraxaru jaqt'ani.

(6) Ch'iyara, jaya ch'iyara
ch'ankhampi jak'a janq'u
ch'ankhampi parisachata
nayraxata qhipaxaru jaqt'ani.

Maysiri ch'ankha wayu waysuski, taypinxa janq'una muyuntata, thianxa ch'iyarkamaki, uka wayuwa manqhankxani.

Maysaruwa ch'ankha wayu
jaqukipaski

(1) Janq'u, jaya janq'u
ch'ankhampi jak'a ch'iyara
ch'ankhampi parisachata
nayraxata qhipaxaru jaqt'ani.

(2) Janq'u, jaya janq'u
ch'ankhampi jak'a ch'iyara
ch'ankhampi parisachata
qhipaxata nayraxaru jaqt'ani.

**(3) Ch'iyara, jaya ch'iyara jak'a
janq'u ch'ankhampi parisachata
nayraxata qhipaxaru jaqt'ani.**

Urqu chichilla jaqukipaski.

**(4) Ch'iyara, jaya ch'iyara jak'a
janq'u ch'ankhampi parisachata
qhipaxata nayraxaru jaqt'ani.**

(5) Janq'u, jaya janq'u
ch'ankhampi jak'a ch'iyara
ch'ankhampi parisachata
nayraxata qhipaxaru jaqt'ani.

(6) Janq'u, jaya janq'u
ch'ankhampi jak'a ch'iyara
ch'ankhampi parisachata
qhipaxata nayraxaru jaqt'ani.

Uñxatataxa taypixa ch'iyara ch'ankhana muyuntata purapa thiyaxa janq'u
ch'ankhankamaki

Ch'ankha wayu jaqukipasa
uñxatasina qalltañataki ch'iyara
ch'ankha aptaski

(1) Janq'u, jaya janq'u
ch'ankhampi jak'a ch'iyara
ch'ankhampi parisachata
qhipaxata nayraxaru jaqt'ani.

(2) Janq'u, jaya janq'u
ch'ankhampi jak'a ch'iyara
ch'ankhampi parisachata
nayraxata qhipaxaru jaqt'ani.

(3) Ch'iyara, jaya ch'iyara jak'a
janq'u ch'ankhampi parisachata
qhipaxata nayraxaru jaqt'ani.

Urqu chichilla
jaqukipañatakiwa maya
ch'ankha waytaski.

(4) Ch'iyara, jaya ch'iyara
jak'a janq'u ch'ankhampi
parisachata nayraxata
qhipaxaru jaqt'ani.

(5) Janq'u, jaya janq'u
ch'ankhampi jak'a ch'iyara
ch'ankhampi parisachata
qhipaxata nayraxaru
jaqt'ani.

(6) Janq'u, jaya janq'u
ch'ankhampi jak'a ch'iyara
ch'ankhampi parisachata
nayraxata qhipaxaru jaqt'ani.

Uñxatataxa purapa thiyaxa **janq'u ch'ankhakamaki** taypinxa **ch'iyara ch'ankhana**
muyuntata anti pirwa apsu ch'ankhaxa chikawjana.

Ch'ankha wayu jaqukipasa
uñxatasina qalltañataki apsu
anti samini ch'ankha jiyt'aski.

K'anana nayrsuña saranakapa
uñxataski.

**(1) Ch'iyara, jaya ch'iyara jak'a
janq'u ch'ankhampi parisachata
nayraxata qhipaxaru jaqt'ani.**

**(2) Ch'iyara, jaya ch'iyara jak'a
janq'u ch'ankhampi parisachata
qhipaxata nayraxaru jaqt'ani.**

**(3) Janq'u, jaya janq'u
ch'ankhampi jak'a ch'iyara
ch'ankhampi parisachata
nayraxata qhipaxaru jaqt'ani.**

Urqu chichilla jaqukipañatakiwa
uñakipaski.

(4) Janq'u, jaya janq'u
ch'ankhampi jak'a ch'iyara
ch'ankhampi parisachata
qhipaxata nayraxaru jaqt'ani.

(5) Ch'iyara, jaya ch'iyara jak'a
janq'u ch'ankhampi parisachata
nayraxata qhipaxaru jaqt'ani.

**(6) Ch'iyara, jaya ch'iyara jak'a
janq'u ch'ankhampi parisachata
qhipaxata nayraxaru jaqt'ani.**

Uñxatataxa purapa thiyaxa chiyarkamaki, apsu pirwa ch'ankhaxa taypinxa janq'u
ch'ankhana muykatata.

Ch'ankha wayu jaqukipasa
uñxatasina wasitata qalltañataki
apsu ch'ankha jiyt'aski.

**(1) Ch'iyara, jaya ch'iyara
ch'ankhampi jak'a janq'u
ch'ankhampi parisachata
qhipaxata nayraxaru jaqt'ani.**

(2) Ch'iyara, jaya ch'iyara
chankhampi jak'a janq'u
ch'ankhampi parisachata
nayraxata qhipaxaru jaqt'ani.

(3) Janq'u, jaya janq'u
ch'ankhampi jak'a ch'iyara
ch'ankhampi parisachata
qhipaxata nayraxaru jaqt'ani.

Urqu chichilla jaqukipasina k'anaña tukuyani

(4) Janq'u, jaya janq'u
ch'ankhampi jak'a ch'iyara
ch'ankhampi parisachata
nayraxata qhipaxaru jaqt'ani.

(5) Ch'iyara, jaya ch'iyara
chankhampi jak'a janq'u
ch'ankhampi parisachata
qhipaxata nayraxaru jaqt'ani.

(6) Ch'iyara, jaya ch'iyara
chankhampi jak'a janq'u
ch'ankhampi parisachata
nayraxata qhipaxaru jaqt'ani.

Wiska k'anatanakana uñtanakapa

Palala – phalt'a chichilla
wiska, paya tunka ch'ankhata
k'anatawa, k'ili, ukhamaraki
nayranakanisa sararakispawa,
ch'iyara ch'ankha samimpita
millumpita k'anatarakiwa,
lasiyañatakiwa k'anata, sasawa
k'aniripaxa sarakina.

Wiska urqhaña, chinuntañataki
jani ukaxa wiskana qalltapawa,
mullut'uma k'anampi
qalltatarakiwa.

Nayra nayra qachu chichilla
wiska, ch'ankha jakhunakapaxa
paya tunka pusini ch'ankhata
k'anatarakiwa, tunka payani
janq'u ch'ankha tunka payani
ch'umphich'ankhampita.
Thuqhuñataki, misanakataki
k'anatarakiwa.

Ch'iyara nayrani nayra
nayra qachu chichilla wiska,
ch'ankha jakhunakapaxa
paya tunka pusini ch'ankhata
k'anatarakiwa, tunka payani
janq'u ch'ankhampita
tunka payani ch'umphich'ankhampita.
Thuqhuñataki, misanakataki
k'anatarakiwa.

Paya tunka pusini ch'ankhata
k'anata waka nayra wiska,
kimsa samini ch'ankhata
k'anatarakiwa. Ch'iyara
ch'ankhampita, janq'u
ch'ankhampita, ch'umph
ch'ankhampita, yäpa nayra
nayra k'anatarakiwa.

T'aqsu wiskanakaxa akhamanakawa

T'aqsu – apsu wiska, kimsa
tunka suxtani ch'ankhata
k'anatarakiwa, janq'u
ch'ankhampita, ch'umph
ch'ankhampita ch'iyara
ch'ankhampita, k'anatarakiwa.
Kunyamana q'alla q'alla wiskaxa
k'anatarakiwa, ch'iyarampi
janq'umpita, ch'umphimphi
janq'umpita janq'u nayrani
nayrani.

T'aqsu – apsu wiska, kimsa
tunka suxtani ch'ankhata
k'anatarakiwa, janq'u
ch'ankhampita, chupika
ch'ankhampita ch'iyara
ch'ankhampita, k'anatarakiwa.
Kunyamana q'alla q'alla wiskaxa
k'anatarakiwa, ch'iyarampi
janq'umpita, ch'iyarampi
wilampi janq'umpita
ch'iyarampita chupika nayrani.

T'aqsu — apsu wiska, kimsa
tunka suxtani ch'ankhata
k'anatarakiwa, janq'u
ch'ankhampita, ch'iyara
ch'ankhampita ch'umphu
ch'ankhampita, k'anatarakiwa.
Q'alla q'alla nayra nayra
ukhama wiskaxa k'anatarakiwa,
janq'u janch'a nayrani, ch'iyara
tantiyu nayrani, ch'umphu jisk'a
nayrani, qhipaxata jisk'a janq'u
nayra uñstasinki.

T'aqsu — apsu wiska, kimsa
tunka suxtani ch'ankhata
k'anatarakiwa, janq'u
ch'ankhampita, ch'umphu
ch'ankhampita ch'iyara
ch'ankhampita, k'anatarakiwa.
Kunyamana q'alla q'alla
wiskaxa k'anatarakiwa janiwa
aliqaki k'anatakarakiti.

Kunjama k'anatasa wiskanakaxa

Utjiwa wiskanakaxa akja ch'ankhanakata k'anata:

Simón Mamani, wiska q'urawa k'aniri tatana k'anatawa: ch'iyara ch'ankhampita janq'u ch'ankhampita, janq'u ch'ankhampita anti ch'ankhampita, chupika ch'ankhampita ch'iyara ch'ankhampita ukhama q'alla q'alla k'anatarakiwa, Winu uta, Totori Marka, 29 willka kuti phaxsi, 2014.

Wiska k'anaña saranaka ch'umsuta

Sapa wiska k'anañana ch'ankha jakhunakapaxa thakhini thakhinixa:

Link'u k'anañana thakhipaxa ch'iyaraxa ch'iyarkama janq'uxa janq'ukama ukhamawa ch'ankhanakaxa k'anasi.

Chichilla, tika, k'anañanxa ch'iyarampi janq'umpi chharqhuntatapuniwa ch'ankhanakaxa k'anasi.

Mullut'uma, wiska k'anañanxa janq'u purasa, ch'iyara purasa, ch'iyarampi janq'umpisa sarakirakiwa.

Tika – k'ili, mullut'uma, chichilla, uka k'anaña sarnakawa wakisi suma yatintaña, ukhakiwa qachu chichilla, urqu chichilla, waka nayra, phalt'a chichilla juk'ampi yaqha jiwa k'ananaksa apsuraksnaxa, ukatakixa amuyt'aña, yant'aña, uñaqaña uka saranakawa amuyaña wakisiraki, sawurinakasa wiska, q'urawa kanirinakasa maya uñkatasakiwa akhama k'anatawa, akhama sawutawa sasa yant'apxi, ukata taqinisa amuyañasawa lurañana thakhinapakata, qallta sarnakapata, sumpacha jichuntañataki yatintañatakixa. Uka kimsa sarawa thakhipaxa.

PUSIRI PHAT'A Q'URAWA K'ANAÑATA

Mullut'uma wiska, q'urawanakampi, yaqha sawutanakampiwa qhathuna uskutaski, Alto Pata, 26 sata qallta phaxsi, 2014 mara.

Qallta arunaka

Taqi kuna isinakasa yanakasa, uskt'asisa apnaqañataki, yanapt'ayasiñataki, yupaychañataki, uñacht'ayañatakisa ukhama k'anapxiritayna, lurapxiritayna, uksa tuqita wiska k'aniri, qarwa, allpaqa uywiri *Simón Mamani* tataxa ¿kunatakisa q'urawa k'anata?, uksata akhama arst'awayarakina:

Q'urawasa wiskasa yupaychañataki ukhamaraki uywirinakaru achikt'añataki luqtañatakiwa k'anataraki, llawq'a¹ wakichañataki k'anatawa, ukaxa qhipa maranakana chhaqtawayxakirakiwa sasawa arst'arakina. Misaxa ch'allt'añataki, phunchhawinakana, qarwa k'illphañana misaxa wakt'ayasina ch'uxña awayuru, kukallani², puruni, winuni, siwaruni, qarwani iwijani, wakani, ukhamaraki llallawa mama³, jalawaya mama⁴, arusa, waranqa uquña⁵ mama juk'ampi juyranakani, ukhamaraki uywanakaru uñtata wakichatanakaruwa chichilla⁶ qarwa t'arwata k'anata wiskampi suma thiyata misaxa muyuntayatawa, ukaxa quri muralla, qullqi muralla sataraki, patatxa q'urawampi iqxatt'atawa ukaxa ch'axwanakana sayt'asiñatakiwa, tiwulasa juti, lunthatanakasa juti uka jark'aqañatakiwa q'urawaxa, jani wali samananaka, jani wali thayanaka jark'aqi ukatakiwa q'urawaxa uskuta, ukata qullqi misa, quri misa sasa utt'ayata. Ukhamaya nayra maranakanxa suma ch'allt'añataynawa. Akhamaya arunakampiwa challt'añana: "qullqi misa quri misa, qullqi sistu, quri sistu, jumakiwa achikt'anita, pusi iskina achikt'anita, ukhamaraki nayriri awki nayriri tayka phuqhacht'iri kawallt'iri, nayriri awki tayka, jumawa sutini sawkanita, Kunturi Mallku, wutasaru chalikuni, kachi phullu chiqapapuni sayt'asima, iwalt'añataki kawalt'añataki, ay Mallku juli t'alla, jumaxa ukhamaraki sayt'asita kancha phulch'i, qallu chhuchhulchhu sayt'asita, kumuna phuqhacht'añataki kawallt'añataki, limañmasa phuqhata, sawalt'añamasa phuqhata Totora markana qurinisa qullqinisa, mistisa alwurana t'iskast'ata, sartamasa laq'a wullwu, thujrituni satani, wita sataki kancha phuqha sayt'asima, kisu tinta, winu tintwa mayinita ruwanita, t'ikha tatalmayu turu mayu, turu awki ch'iq'a awki, jumaxa sutini sawkani, kurunamasa mulla phallaya, qamasamasa chhijtkaya, sapatumasa timlurjama,

1 Llawq'axa misa wakichatawa, ukaxa juyranakani, uywanakani ukhamaya qullqi sistu quri sistu sasa sutichatarakiwa, ukaxa taqi kuna juyranakasa uywanakasa utjañapataki wakichata uywirinakampi chika phunchhanakana yupaychañatakiwa. Jak'a arusa jaya amuyusa arjatapana utjpana, ukatakiwa wakichata.

2 Kukaxa, qhathukaspa ukhamaya suma misaru uyuntatawa, jani kukanikaspa ukhaxa janisa kunasa utjkaspa ukhamawa, utjañapapuniwa sasawa sapxarakina.

3 Llallawa mama sutixa ispananakaru yupaychaña sutiwa, uka aruxa phuñichhanakana arsutarakita, janiwa aliqa pachana arsutarakiti. Llallawa mamaxa aliqa sutipaxa ch'uqi satakirakiwa, janiwa yupaychañanxa ch'uqi sutimpi yupaychakiti jani ukaxa llallawa mamampipuniwa yupaychata.

4 Jalawaya mama sutixa yupaychañatakirakikiwa, uka ch'uñuruwa ukhamaya sutichapxi. Aliqa urunakana jani ukaxa qhatunxa ch'uñu sasakirakiwa sutichata.

5 Waranqa uquña arusa mama sasa sutichatarakiwa jupha juyraru, ukaxa misaru yupaychañana arsutarakita, Totota marka tuqina.

6 Chichilla wiskana sutipaxa qullqi muralla quri muralla sata sutiniwa, ukaxa llawq'awa uka wiskampi suma muyuntata, pataruxa q'urawampi apxatata ukhamawa, sasawa qhaya awatiri tata Simón sarakina.

arumasa t'impusita wusini, suma lurt'atawa tutala turu mayu, jumakiya sayt'asima, wajchana puyrina awayupa, qullqi millkmasa quri millkmasa wajchataki puyriritaki, killawaya mamasa puquntkirikipanaya, qhana tama lujmatawa wuskaña, tallini tallini qhant'aya, llaskaya llampa llampa awkirusa uyt'aykiripana llallawa mamasa, kipkaraki qullqi mantu quri mantu, kasaru mama Karina, ukhamaraki jani t'aqaskiri saluru jakaña, qullqi misa quri misa, jichhasti apayanikimaya qullqi muralla quri muralla, taqi jani wali thayatsa usunakatsa jark'aqt'asikitaya, ukhamaraki arma q'urawa, jisk'a paya kayuni achakutsa t'ijunukuyakitaya, janiwa qullqi misaruxa mantayanistati, *armamento* sataxa jumaxa wali walurani, *santa* misana walurt'atatawa, jallallt'atatawa, jallalla tata uywasiri”.

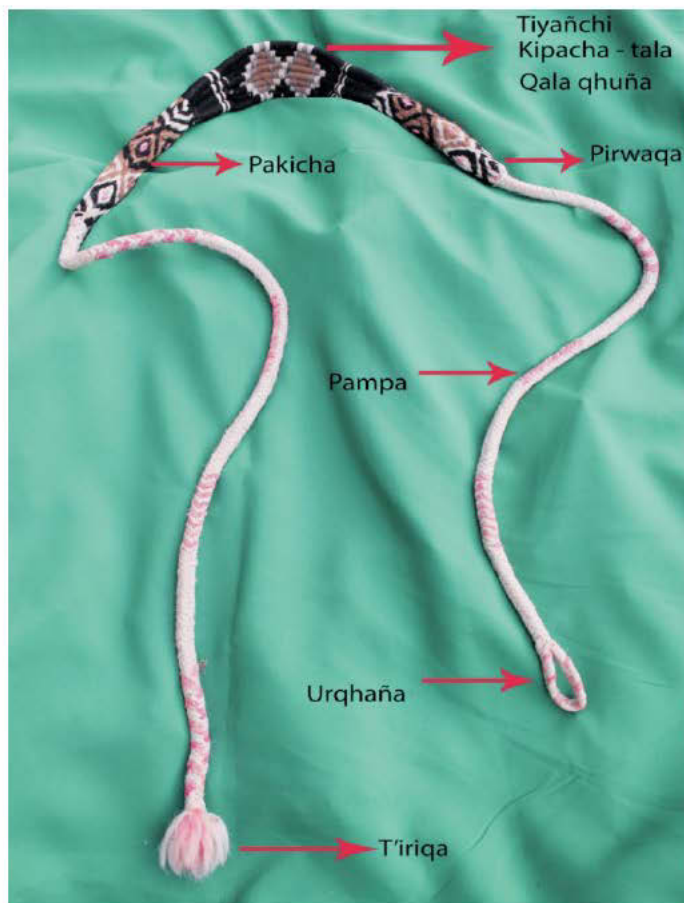
Uywiri munañani qullunakaxa sapa markana utjaraki, winu Uta tuqina *Armenia* sutiniwa, utapa uñkatasinx *Pukara* sutinirakiwa uywirixa, uka jach'a uywirinakuwa phuqhañchaniña, sasawa sarakina. Ukhamarusa uka llawq'axa quri sistu qullqi sistu sutinirakiwa, sapa phuñchhawinakana ch'allañaraki. Uka awayusa ukhamaraki misasa inti jalsu tuqi uñtatapuniwa wakichaña, ukaxa maya sarawa sarkinwa.

Qhipa maranakana qhathunaka, *municipios* uksanakana isinaka sawuñanaka, yanaka k'anañanaka wasitata k'anañaru, qarwa irpañataki chichilla wiska, q'urawa k'anata thuqhuñanakana uskt'asipxi, apnaqapxi, machaqa mara purinipana phunchhawinakana uka pachanakana apnaqatarakixa. Uka saranakaxa uywa uywañataki, yapu achuñapataki llawq'aru chikañchasa q'urawasa apnaqatatapa, uka saranakaxa jichha maranakana juk'aki wakichataxaraki, sasawa sapxarakina.

Q'urawana sara sutinakapa

Q'urawana sara sutinakapaxa mayja mayjarakiwa, kunjamti jullina uñjataski uka sutinakaxa *Oruro*, *Totora* Marka, Curahuara Marka uksanakana yatxatasa qillqt'atawa, ukata q'urawa⁷ apnaqirinakaxa akhamawa thakhinakapaxa sasawa sapxi. Kunjamti q'urawa k'aniri jilatanaka kullakanakaxa akhama sapxana: qurawaxa sayt'asiña armakaspasa ukhamawa, yupaychañanxa misa - llawq'a, uka yanakaru chikacht'asawa q'urawaxa uskuta, thuqhuñansa uskutarakixa, juk'ampi yaqha saranakatakisa apnaqatarakiwa, sasawa sapxana.

7 Q'urawaxa qarwa allpaqa ch'ankha mismitata k'anatawa, uywanaka annaqañataki, qalampi tamata saraqiri uywanakaru q'urawt'añataki k'anatawa. Utjarakiwa thuqhuñana q'urawampi uskusiñataki. Yaqha q'urawanakaxa uywirinaku yupaychañatakisa k'anatasa utjarakiwa.

Q'urawana sara sutinanaka, thakhinakapa, 1960 marana Manuel Calle q'urawa k'aniri tatana k'anatawa, Ayllu Aparu - Ch'uxña Quta, Totora, mara t'aqa phaxsi, 2014 mara

Q'urawaxa akhama sutinakaniwa, urqhaña, pampa-jaraqa, pirwaqa, pakicha, tiyanchi - kipachi - tala - qala qhuña, ukhama sutinakaniwa. **Urqhañaxa** q'urawa luk'anampi qala q'urawt'añana katxasiñatakiwa; **pampa - jaraqa**, ukawjaxe jach'pacha k'anatarakiwa q'urawana, suma jaypachata khiwtasina qala antutt'añatakiwa, ukata pampa sasa sutichataraki; **pakichaxa** q'urawa tala jak'ankiwa ukaxa sumpacha jani maysaru maysaru q'iwinagtañapataki k'anatawa, ukata uksaruxa niya qala jak'ana pakt'atakaspaxa ukhamawa; **pirwaqaxa** pampampi pakimpi jikhthaptayata

k'anaqawa, ukata pirwaqa sasa sutichata, ukaxa ina jani kunaki k'anaqatarakiwa; **tiyanchi - kipachi - tala - qala qhuña** ukawjaxe q'urawana qala wayxasiriwa ukawjaru qala irantasawa q'urawt'apxi, ukhamata maya qawqha khiwtasina qalampi uywanakaru q'urawst'ata.

Q'urawanakaxa kunjama k'anatasa

Q'urawanakaxa kunaymana ch'ankha saminakata, k'ananakata k'anatarakiwa qhanstaraki, **urqhaña**, 8 ch'ankhata link'u k'anampi k'anata jani ukaxa suxtatsa k'anatakirakiwa; **pampaxa** kimsaqallqu ch'ankhata p'uyu - tika, yaqhanakampi; **pirwaqaxa** kimsaqallqu ch'ankhatachi ukhaxa mullut'umaru mantawayi, ukata qachu chichillaru, qachu chichillata urqu chichillaru ukhamata pakicharu k'anasa puriyataraki; **pakichaxa** yäpa nayra nayra k'anataxa jilpacha, ukawjawa suma uñaqayarak, akhama k'ananakarakawa sarakispa: Kiwlu kunka⁸, mullut'uma, qachu chichilla, urqu chichilla, phalt'a chichilla juk'ampinaka; **tiyañchi - kipacha - tala - qala qhuña**, kunjamati sutipaxa ukawjaxe qala uskuñatakiwa, chikawjaru p'iyani purapa thiyaxa suma qala irantañatakjama sawuntatawa, ukhamarusa yäpa jiwa saminakani ukhamaraki jiwa sañunakani luratarakiwa.

Q'urawanakaxa kunaymana waljata juk'a ch'ankhata, suma saminakani ch'ankhata k'anatatjamarakiwa, utjiwa aliqa k'anataki, qachu chichilla, urqu chichillani, t'aqsuni (apsuni), ukhama k'anatawa q'urawanakaxa utjarakixa. Q'urawa anatana thuqhuñatakiwa k'anataraki, tumpiri yaqha markanakaru sarañatakisa, kumuna taypinkirinakaru tumpiri sarañatakisa k'anatarakixa, ukampi chinuntasina irpxaruwayama sasawa saña, sapxiwa.

Q'urawa k'anaña q'urawt'añataki jani ukaxa thuqhuñataki, jani ukaxa misatakisa ukatakjama jach'a pampanitjama jisk'a pampanitjama k'anatawa, ukhamata sapa lura phuqhañataki ch'ankhasa saminakasa, k'anasa luratarakiwa, ukhamarusa apnaqatarakixa. Ukhamapana maya q'urawana chanipaxa 60 waranqa, yaqhanakaxa jisk'atjama jach'atjama, suma nayranakapatjama, suma samini ch'ankhatjama ukhamaru q'urawa k'anataxa chaniñchatarakiwa.

8 Kiwlu kunka, ukaxa maya k'ana sarawa tunka payani (12) ch'ankhata k'anatawa kiwlu kunkaxa, niya link'u kipka uñtaniwa k'anatapaxa, ukhamarusa kimsa samini ch'ankhata k'anatarakiwa: ch'iyara ch'ankhata, uqi ch'ankhata janqu ch'ankhampita, ukhama kimsa samini ch'ankhata k'anasiraki.

Kunatakisa q'urawaxa k'anata

Q'urawanakaxa kunaymana saranakataki k'anatarakiwa, waljpacha juk'a ch'ankhata k'anatarakiwa, utjiwa aliqa juk'a ch'ankhata k'anata q'urawa, tika, qachu chichilla, urqu chichillani, t'aqsuni (apsuni) ukhama k'anatawa q'urawanakaxa utjarakixa. Ch'amt'ata sañunakani k'anata q'urawanakaxa anatana thuqhuñataki suma nayranakani k'anatarakiwa; uka kipkaraki jila kullakanakaru tumpiri yaqha markanakaru sarañataki k'anata, llawq'ana suma q'urawaxa sayxatañapataki, yupaychañana uka axsarkaña uskusiñataki k'anatarakixa, kumuna taypinkirinakaru tumpiri sarañatakiwa, uywanakaru q'urawt'asa laqa annaqañataki jilpacha k'anatarakixa, q'urawaxa jach'a pampanitjama jisk'a pampanitjama qala q'urawt'añataki k'anatarakiwa, jisnawa.

Maya q'urawana chanipaxa 60 Bs. 120 Bs. ukharakiwa, yaqhanakaxa jisk'atjama jach'atjama, ukhamarusa suma saminakata, ch'ama k'anaña nayranakani uka suma saranakani k'anatatjamarakiwa chanipaxa, sapxarakinwa.

Aymara markana yatinakapata yatxatata amawt'anakawa, luqtañana uywirinakata mayt'asipxki, jupanakaxa q'urawanakasa q'ipt'atkamakiwa uywirinakana manq'atapa suyasipxki, UNIBOL – A- TK, Cuyahuani, taypi sata phaxsi, 2014 mara.

Kunjamsa q'urawa k'anaña yatiqapxatayna

Wiska k'aniri tatanakaxa akhama sapxaraki: Simon Mamani Soto jupaxa Winu Uta uksana qamaraki, nayra maranakana wiska k'anaña nayakiwa yant'asa uñxatasa yatiqaraktha, maya juk'a yatiqkipana, maya taykawa tatajaru tumpiri jutatayna,

yuqalla q'urawa k'anarapitaya, sasawa maya thantha q'urawasa iqt'asita ukhama jutatayna, ukata nayaxa iyawa sasawa k'anaña qalltaraktha, ukata taykaxa maya kisu irxaruyitu, ukhamata yatintawaytha, juk'ata juk'ata yatintawaytha jichhakamasa k'urawa k'anaskakthwa, sanwa.

Q'urawansa wiskansa urqu chichilla ukhamaraki qachu chichilla ukhama paya sarata, uka jullut'uma uka kipkaraki waka nayra k'anañanxa suma k'achacharakixa, uka k'anañana thakhinakapaxa uka paya thakhiru apsusina wakichatarakiwa, wakisiwa k'anañanxa yant'aña, janiwa ch'ama jiwtyasiñakiti, yant'añapuniwa ukatxa k'anasikirakiwa, sasawa sarakina.

Manuel Calle tatana q'urawa k'anatanakapa, Totora 15-11-2014

Taqinisa yatiqaña munsnaxa wakisiwa k'anaña yant'aña, yaqha k'anata q'urawanaka uñxataña, amuyt'aña, wasitata yant'aña, yant'asa yant'asakipuniwa yatiqsnaxa, ukata wakisi amuyt'aña, yant'aña yatiqañkama.

Manuel Calle wiska, q'urawa k'aniri tatana k'anata q'urawanakawa warkutaski, q'urawanakaxa janq'u pampani, allqa, ch'ixinaka kunaymani saminakaniwa, Ayllu: Aparu - Ch'uxña Quta, Totorá Marka, 14 achuqa phaxsi, 2014 mara

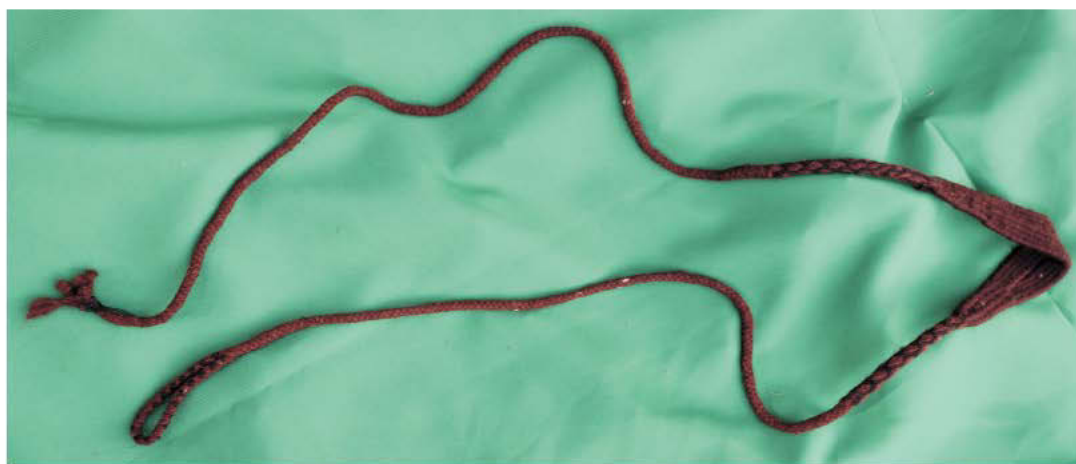
Qarwa awatiña, thuqhuña, misataki k'anata q'urawanaka, kimsa kasta saranakataki k'anatawa, Totori Marka, 29 mara t'aqa phaxsi, 2014 mara

Qarwa awatiña q'urawa

Q'urawanakaxa qarwa, iwija awatiñataki k'anataraki, ukaxa qala uywaru p'arxtayasa kutt'ayañatakiwa, qullunakana uywanaka awatita, uka yänakaxa qala q'urawt'añataki k'anatawa, kunaymana k'ananakampi k'ansutarakiwa, yaqhipaxa sumpacha k'ananakani lurt'ata yaqhipaxa janikiraki, walja ch'ankhata juk'a ch'ankhatsa k'anatakirakiwa.

Janq'u ch'ankhata, ch'uxña ch'ankhata, wila ch'ankhata qarwa awatiñataki k'anata q'urawa, Totori Marka, 29 mara t'aqa phaxsi, 2014 mara

Qarwa, iwija awatiñataki k'anata q'urawa, ch'umphi ch'ankhampita ch'iyara ch'ankhampita paya ch'ankha samita k'anatawa, Curahuara de Carangas, 12 qasawi phaxsi, 2014 mara.

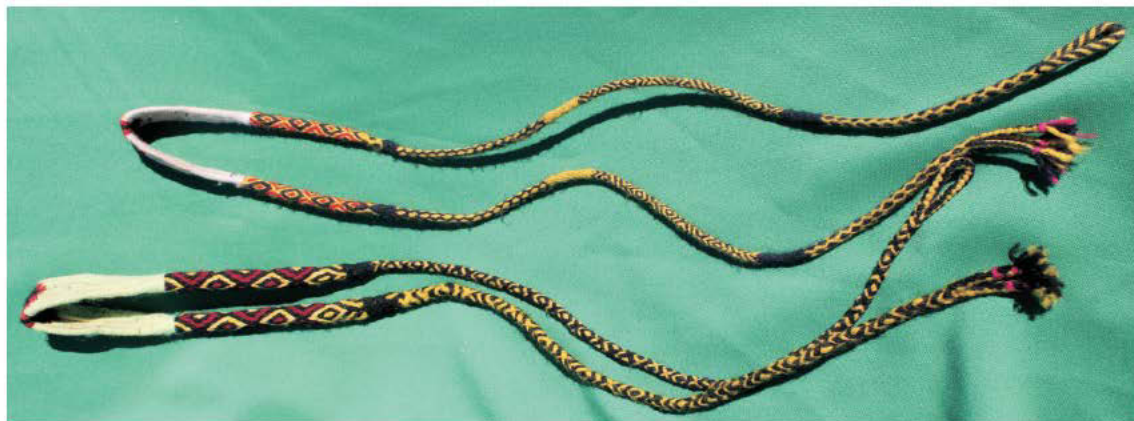
Tata Simón Mamani qarwa waka awatirina k'anata phalt'a chichilla pakichani q'urawa, janq'u ch'ankhampita, millu ch'ankhampita q'illu ch'ankhampita k'anata q'urawa, Totora Marka, 29 mara t'aqa phaxsi, 2014 mara.

Tata Mollo Garcia Agustín wiska k'anirina k'anata waka nayra q'urawa, qarwa awatiñataki k'anata, janq'u ch'ankhampita, ch'umphi ch'ankhampita, ch'iyara ch'ankhampita, qala qhuñaxa wila ch'ankhampi samiñcht'ata ukhama k'anatawa, Totora Marka, 29 mara t'aqa phaxsi, 2014 mara.

Thuqhuña q'urawa

Mollo García Agustín, 75 marani, Ayllu: Irana Lerqu, Totorá Marka, Oruro, uksana qamaraki jupaxa akhama thuqhuña qurawanaka Totorá Marka qhathuna uñacht'ayarakina, jiwasana amuyañataki.

Tata Agustín Mollo García wiska k'anirina Salay thuqhuñataki k'anata q'urawanaka, ch'iyara ch'ankhampita, aruma ch'ankhampita, janq'u ch'ankhampita, q'illu chankhamapita, wila ch'ankhampita ukhama ch'ankha saminakata k'anatawa; pampaxa k'ilimpi mullut'umampita k'anatawa, pakixa chichilla k'anani k'anatawa, Totorá Marca, 29 mara t'aqa phaxsi, 2014 mara.

Tata Agustín Mollo García Salay thuqhuñataki k'anata q'urawa, larama ch'ankhampita, wilampita, uqi wilampita, antimpi q'illu ch'ankhampi phuq'acht'atawa, Totorá Marca, 29 mara t'aqa phaxsi, 2014 mara.

Misataki k'anata q'urawa

Misaru uskuñataki k'anata q'urawaxa 1930 marana k'anatawa sarakinwa, k'aniripaxa 1930 marana Wakanapi aylluna qamana sarakinwa, q'urawaxa kimsa samini ch'ankhata k'anatawa: ch'umphu (18) ch'ankhampita, janq'u (18) ch'ankhampita ch'iyara (18) ch'ankhampita taqpachaxa 54 ch'ankhawa. K'ana saranakapaxa akhamawa sasawa tata Simón sarakina, k'anaxa phalt'a apsu chichillawa, paya samini ch'ankhata k'anasi ch'iyara ch'ankhampi ch'umphu ch'ankhampita, pusi qipani; janq'u ch'ankhaxa aliqa pirwantatakirakiwa sararaki manqhanjama, niya wakisi apsuña ukhahirakiwa apsuta kunjamti k'ana thakhixa amuyataki ukarjama, yaqha ch'ankha samirakiwa manqhana pirwantataxaraki, ukhamata jiwa q'alla q'alla nayra nayra q'urawaxa k'anasi, sasawa sarakina. Sumpacha jakhunakapa uka uyu uyuna uñjarakiñani.

Gregorio Anconi Wakanapi aylluna achachilaxa 1930 marana misaru uchaña q'urawa k'anatayna, q'urawaxa 54 ch'ankhata k'anatawa, Totora marka qhathuruwa apanitayna, Totora Marka, 29 mara t'aqa phaxsi, 20014 mara.

48 CH'ANKHATA APSU CHICHILLA PHALTA WISKA K'ANANANA JAKHUNAKAPA	SUTI	JAKHU	KAWKHANSA	JAKH	CH'ANKHANAKA	1
	QIPA	2	Ch'i qaxa qipa	1	Ch'umphi ch'ankha	
				1	Janq'u ch'ankha	
		2	Kupixa qipa	1	Ch'umphi ch'ankha	3
				1	Janq'u ch'ankha	
	WALJA K'ANA CH'ANKHA	2	Kupixa ch'i qaxa	1	Ch'iyara ch'ankha	2
				1	Ch'iyara ch'ankha	
		16	Nayraxa ch'ankha	8	Ch'umphi ch'ankha	4
				8	Janq'u ch'ankha	
		16	Qhipaxa ch'ankha	8	Ch'umphi ch'ankha	
				8	Janq'u ch'ankha	
		16	Qhipaxa nayraxa	8	Ch'iyara ch'ankha	
				8	Ch'iyara ch'ankha	
36 TAQPACHA				36		
18				18		
TAQIPUNI				54		

Q'urawa k'anañana ch'ankha jakhunakapa

Jichhaxa kunjama k'anatasa, ch'ankha jakhunakapaxa qawqhanakasa ukanaka uñjasa qhanañcharakiñani:

Ch'ankha mismita kimsa qallqu (8) ch'ankhata k'anasiraki, sañupaxa muyjtataaspaxa ukhamawa sararaki, niya ch'ankha mismikipataaspasa ukhama muytatawa; mismita kutt'ayatakirakiwa link'u k'anañaxa. Wiska k'anaña thakhipaxa kunjamsa muntana ukhamaruwa sarapaxa, janq'ukama ch'iyarkama ukhamawa ch'ankhaxa k'anasiraki, ukhama k'anañaxa jiwasana munañasarakiwa.

Chichilla – k'ili - tika k'ana (8)
 kimsa qallqu ch'ankhata k'anatawa,
 uka k'anañaxa chichilla wiska
 qallta sararakiwa, uka k'anañana
 saranakapaxa akhamanakawa:
 Tikaxa aliqa wiska k'anañakiwa,
 patachiqa paya taypiruwa maya
 ch'ankhampi jaqt'aniña ch'iqaxata,
 kipkikiraki kupi tuqita jaqt'aniña
 ukhamawa k'ilixa k'anaña;
 chichillaxa janq'umpi ch'iyarampi
 chiktata parisachatawa ukaxa
 ukhama thakhirurakiwa sararakiki,
 alaya tuqiru uñtatawa sapa wayuxa
 k'anaña, jayankirimpi jak'ankirimpi
 ukhama parisachatapuniwa
 k'anañaraki.

Mullut'uma k'anaxa (16) tunka
 suxtani ch'ankhata k'anasiraki,
 kimsaqallqu millu ch'ankhaxa,
 kimsaqallquraki janq'u ch'ankha
 taqpacha tunka suxtani ch'ankha.
 K'anañana saranakapaxa
 akhamarakiwa, yaqhipa k'ananxa
 millumpi janq'umpi, yaqhipa
 k'ananxa millu pura ukhamaraki
 janq'u ch'ankha puruwa
 k'anasirakixa; uka wiska k'anaxa
 niya jullut'uma asiruru uñtatawa
 nayranakapaxa ukata jullut'uma sasa
 sutichapxi.

Phalt'a – palala chichilla (20), paya tunka ch'ankhata k'anaxa sararaki, wiskasa q'urawasa k'anatakirakiwa, paya samini ch'ankhata: janq'u ch'ankhampita ch'iyara ch'ankhampita ukhamawa k'anasi. K'anaña saranakapa uñacht'ayarakifiani: tunka suxtani ch'ankhata purapa phalt'a tuqita jaya jak'a ch'ankhanakaxa purapata k'anasi; ch'iqata kupiru, kupita ch'iqaru jaqtasa purapata qipampi qipasi ukhamawa k'anaxa pusi tuqita ph'alt'a chichillaxa k'anasi.

Phalt'a chichilla (36) kinsa tunka suxtani ch'ankhata k'anata, janq'u ch'ankhampita ch'iyara ch'ankhampita, k'anaña saranakapxa akhamawa: purapa ch'ankha waysuxa tunka suxtani (16) ch'ankhata nayraxana qhipanxa tunka suxtaniraki (16), taqpacha 32 ch'ankha; qipaxa akhamaraki: ch'iqaxa qipaxa paya ch'ankha (2) mayaxa janq'u payirixa ch'iyara, kupixana kipkaraki maya ch'iyara payirixa janq'uraki taqpacha qipa ch'ankhaxa pusiwa (4) ch'ankha.

Urqu chichilla (36) wiska
ch'ankha jakhunakapaxa
kimsa tunka suxtani
ch'ankhata k'anasi, kimsa
samini ch'ankhata, akhama:
janq'uxa 12 ch'ankha, milluxa
12 ch'ankharaki, ch'iyaraxa
12 ch'ankharaki, ukhama
k'anataruxa apsu q'urawa, apsu
wiska sutinirakiwa. Akhama
k'anasi maya ch'ankha samixa
aliqa pirwantatakiwa chikawja
chiqa sararaki, paya ch'ankha
wayukiwa k'anasi tunka
payanitkama $12 \times 12 = 24$.

Q'urawana k'ananakapa

Tata Simón Mamani Soto, phalt'a chichilla q'urawana pakichapaxa k'anatawa, janq'u
ch'ankhampita ch'umphi ch'ankhampita, tiyachixa uqi ch'ankhampi, ch'iyarampi asulampi
janq'umpi suma kurmichatawa, maysaxa janirawa k'anafña tukutakiti, Totoro Marca, 29
mara t'aqa phaxsi, 2014 mara.

Q'urawa urqhaña, ukaxa
q'urawa urqhañaaxa luqt'iri
ampara luk'anampi katuntasa
q'urawt'añatakiwa, ch'ankha
mismita k'anampi k'anatarakiwa,
ukxaruxa mullut'uma maya
jisk'a k'anatarakiwa, paya samini
ch'ankhata ch'umphich'ankhampita
janq'u ch'ankhampita.

Q'urawa pampaxa ch'iyara
ch'ankhampita ch'umphich'ankhampita
ch'ankhampita k'anatarakiwa,
mullut'uma k'anaxa tunka suxtani
ch'ankhata k'anasiraki, jilpacha
q'urawanakaxa mullut'uma
k'anampi k'anatapuniwa.

Q'urawa pakichawa, mullut'uma
k'anampi k'anatarakiwa, tunka
suxtani ch'ankhata: kimsaqallqu
janq'u ch'ankhata, pusi ch'uxña
ch'ankhampita pusi wila
ch'ankhampita, taqpachaxa tunka
suxtani ch'ankhata, ukata jiwa
allqaki pakichaxa k'anataraki.

Q'urawa **phalt'a chichilla** pakichaxa kinsa tunka suxtani (36) ch'ankhata k'anatawa, ch'ankhaxa akhama wakichatawa: Purapa phalt'a ch'ankha waysuxa tunka suxtani (16) ch'ankhata nayraxana qhipaxa tunka suxtaniraki (16), kimsaqallqu janq'u ch'ankha (8) kimsaqallqu ch'umphi ch'ankha (8), purappachana kinsa tunka payani ch'ankha. Qipanakaxa: ch'iqaxa qipaxa paya ch'ankha (2) mayaxa janq'u payirixa ch'umphi, kupixana kipkaraki maya ch'umphi payirixa janq'u ch'ankharaki, taqpacha qipa ch'ankhaxa pusi (4), k'ana jaquñataxiwa nayaranaka mistuyañaxa, sasawa k'aniri tataxa sarakina.

Waka nayra q'urawa pakichaxa k'anataxa 32 pusi samini ch'ankhata k'anatawa akhamanakawa ch'ankha samina jakhunakapaxa: 12 tayka janq'u ch'ankha, 8 ch'iyara, 8 ch'umphi, 4 naranjaru, taqpachaxa 32 ch'ankhata k'anasi; K'anañana sarapaxa urqu chichilla sarawa.

Apsu - urqu chichilla k'anaxa (40) pusi tunka ch'ankhata k'anatawa: 12 janq'u ch'ankhata, 12 ch'iyara ch'ankhata, 12 ch'umphi ch'ankhata 4 anti ch'ankhampita. Paya samini ch'ankhataki k'anasixa, janq'u ch'ankhampi ch'umphi ch'ankhampita, anti nayrani, ch'iyaraxa aliqa pirwantatakiwa sararaki. Ukhamawa apsuta pirwantata sari.

Q'urawa tiyachi – kipacha – tala qala qhuñaxa jiwa q'alla q'alla k'anatarakiwa, ch'iyara samini ch'ankhampita, janq'u ch'ankhampita, uqi ch'ankhampita millu ch'ankhampita, pakicha jak'axa janq'una allqantata, chikawjaya paya kurusana ch'ankha saminakasa tinkuyata k'anatawa.

Q'urawa tiyachi – kipacha – tala qala qhuñaxa jiwa ch'ankha samixa ch'iyarata qaqqa milluru purapata tinkuyatawa, chikawjaruxa ch'iyarata janq'u milluru kurusampi k'anantatarakiwa. Kipacha k'anaxa sawuntatakaspasa ukhama purapata ch'ankhampi sawuntatarakiwa, ukaxa q'urawa pampatpacha ch'ankhaxa sararaki, ukhamarusa suma chikawjarupuni k'ansuña, ukaxa jiwasa amuyusataxiwa k'anañaxa, sasawa k'anirixa sarakina.

Q'urawa k'anaña yati saranakapa

Q'urawa k'anañatakixa kunaymana k'ana saranaka yatiñasa ukhamaraki kunataki k'anatasa q'urawaxa uksata sumpacha amuyañasa, jisnawa akniri k'ana saranaka yatiñasa: ch'ankha wakichaña, misminiña, link'u 8 ch'ankhata k'anaña, p'uyu 8 ch'ankhata k'anaña, kiwlu kunka 12 ch'ankhata k'anaña, mullut'uma 16 ch'ankhata k'anaña, phalt'a chichilla, 20, 36 ch'ankhata k'anaña, qachu chichilla 24 ch'ankhata k'anaña, urqu chichilla 36 ch'ankhata k'anaña, juk'ampinaka. Yatitasampixa kunaymana q'urawanaka k'anaraksna, yaqha yanaksa k'anakiraksnawa, sasawa wiska q'urawa k'aniri tatanakaxa sapxana.

PHISQHIRI PHAT'A

SILLKU SAWUKIPA

Juana Callisaya Quenta, sawuri mamawa ch'uspa sillkukipañatakiwa ch'ankhampi tupt'aski, taqpacha sarsuyani jani chikaru pist'añapataki phuqhata pursuyani, ukaruwa jilxatayani jani pist'añapataki, ukata illawt'ani, Toke Ajllata 13 llumpaqa phaxsi, 2014 mara.

Qallta arunaka

Taqi kasta sawu sawuña yatiqañatakixa jisk'a imilla wawanakaxa t'isnu tiljayasisawa sawuña yatintaña qalltapxi, nayraqata k'utu sawuñaruwa yant'apxi, ukxaruxa pallt'aña yatintapxi, ukhama juk'ata juk'ata sawuña qallantawayapxi. Jasaki qhatkatasa ch'ama pallañanakaru mantapxi, maya qalltasa yant'asa tukuyañkama juk'ata juk'ata sawuñxa yatintawayapxi. Uka jisk'a jach'a isinaka sawuña yatiqasaxa saltanaka pallaña sawuña yatintapxi, uka kipkarakiwa sawukipañanakxa yant'apxakirakiwa, ukhamata suma sawuña markanakasana yatintapxi.

Ukxaruxa ch'ankha saminaka kurmichaña, akhama saminakata: ch'iyara ch'ikhu, taypi ch'ikhu, janq'u ch'ikhu, janq'u, janq'u millu, wari millu, wila ch'umphu, wila k'iwcha, ch'iyara k'iwcha, ch'iyara; kurmichata, ch'iyara k'iwchaxa suxta kastawa, ch'ikhuxa pusi kastaraki ukhamawa sarixa, pampampisa tunka payani ch'ankhaxiwa. Sisnawa paya kisani maya pampani ukhamawa ch'uspana saranakapaxa uñstaraki. Yaqhipa ch'uspaxa aliqa ch'ixtatakiwa, janiwa yaqha yaqhakarakiti. Yaqhipa isinakana niya llatunka ukhama tilatasa utjarakiwa, sasawa ch'ankha saminaka tinkuyañata sawuri mamaxa sarakina.

Akhama sawuña yatintaña *Juana Callisaya Vda. de Rojas* sawuri mamaxa arst'arakina:

Nayaxa jisk'a imillatpacha, niya 16 maranita suma sawuña yatintawaytha, ukxaruxa 19 maraniwa chachanixtha, chachanixasaxa sawukpuni sawusktha: inkuñanaka, chusinaka, awayunaka, jisk'a istallanaka, ch'uspanaka jichhakamawa sawusktha. Jisk'a imillata jichhakamaxa niya 50 marawa sawpachata taqi kasta isinaka: p'uyu wak'a, k'ili wak'a, chusi, awayu, ch'uqi awayu, qarwa awayu, kapachu, mirinta inkuña, jisk'a tarinaksa; jilpachaxa qarwa ch'ankhata inkuña, chusi sawtha, iwija t'arwata qapusa, tarinaka, nayra maranakana ch'uspanaka sawutana, jichhaxa tarikiwa sawutaxi. Mamajawa sawuña yatichawayitu, sawu tilaña, k'ili wak'a, p'uyu wak'a, saltanaka pallaña jisk'a salta jach'a saltanaka ukxaru juk'ampinaka nayakiwa yatintawaytha. Uka saltanakaxa akhamanakawa kimsa chinuta, pusi chinuta, suxta chinuta, sutinakapaxa akanakawa: sillanu, ch'uru, wisk'acha, kawallu juk'ampinaka ukata uksaruxa uñxatasakirakiwa yatintawayxaraktha, sasawa sawuri mamaxa sarakina.

Taqi isinaka sawuña tukuyasaxa jani khuchhartañapatakiwa sawukipa saltampi sawukipapxtha, ukanakaxa akniri sutinakanirakiwa: tikuna wayu, sillku - chichilla, ch'ulla sillku, purapa chichilla, paya nayrani ukata ukhama sutichapxi; ukhama sutinakanirakiwa, siwa. Inkxaru inkuñanakatakiwa tikuna wayu sillkumpi sawukipapxaraktha, yaqhiparuxa k'utu salta uka k'utu saltampirakiwa sawukipapxaraktha; taqi sawunakaxa sarani saranirakiwa, sanwa.

Kunasa sawukipaña¹

Pataxanxa purapa sillkumpi sawukipata inkuña, manqhanxa ch'ulla sillkumpi sawukipata qarwa istallanaku, Altu Pata qhathu, 26 sata qallta phaxsi, 2014

T'isnu sawuñasa isinaka sawukipañasa niya kipkarakiwa; aymara markasana sawuta isinaka sawuña tukuyasaxa jani khuchhartañapataki t'isnuru uñtata tiljasa saltanaka pallt'asa sawukipata, taqi akniri isinaku: awayu, inkuña, istalla, ch'uspa, juk'ampi sawuta isinakuwa jiwaki uñnaqañapataki sawukipapxaraki. T'isnuxa pullira chinkatasiñataki, ch'usparu watuñchañataki, yaqhanakampitakisa sawutakirakiwa, sanwa.

1 Sawukipañaxa isiru maya t'isnuru uñtata ch'ankhata tilt'asa, maya tuqi thiyata taqpacha jikthaptayasa pallt'asa, sawukipa tilatampi ch'ankhampi maya awujampi qipata ukawa sawukipañaxa, isi lakaru qipantasa salta pallt'asa thiyata qalltasa tukuyañkama muyuntayañawa, ukaxa jani isixa khuchhartañapatakiwa.

Sawukipa saltanakana saranakapaxa akhama sutinakaniwa: k'utu, tikunwayu, sillku, ukhama sutinakanirakiwa. K'utuxa jasakiwa sawusiraki, tikunwayuxa pallt'aña, ch'ulla sillkuxa q'iw tasa sawutawa, purapa sillkuxa paya nayrani ch'ullaki q'iw tasa ukhaxaruxa paypacha q'iw tasa ukhama sawutawa, uka sillkukipaña sawuñaxa ch'amt'ata q'iwita sawukipaña saltawa. Uka sawuña saranaka juk'ata juk'ata jararakiñani.

Sawukipaña sillkukipaña

Sawurinakaxa jasaki jani ch'amakisa uka t'isnu saltanaka sawuña yatiqapxi, ukata qhiparu ch'ama pallañaru yant'apxi, ukxaruxa jiwa isinaka sawukipañataki pallt'asa, maya q'iwikipasa, parisa ch'ankha pallt'asa ukhama sawukipapxi. Uka sawunakxa akhama Elvira Espejo yatxatirixa qillqt'araki:

Asi ch'ankha q'iwikipasa pallt'asa qipaña

Asi ch'ankha q'iwikipasa pallt'asa maya qipaña

Asi ch'ankha walja kuti q'iwikipasa k'antasa qipaña

Ukaruxa utjakirakiwa yaqhanakampi, k'utu, tikunwayu, ch'ulla sillku, q'iw sillku, ukhamaruxa utjaskakiwa apsu sillku, ukhama sawuñanakaxa nayriri sawunaka sawuñawa yatintaña wakisi, ukhakirakiwa sumpacha sawuña yatiraksnaxa, sasawa sawuri mamanakaxa sapxarakina.

Jichhaxa sawurinakana amuyañapatakixa akhama sawukipañanaka phat'acht'arakiñani:

1ri. K'utu sawukipa

2ri. Tikunwayu sawukipa

3ri. Kimsa jisk'a nayrani q'iw sillku

4ri. Ch'ulla q'iw sillku sawukipa

5ri. Purapa "q'iw sillku – chichilla" sawukipa

6ri. Kumpaña

Ukxaruxa sawuña yant'irinakaru kunjamsa yanapt'sna, tiljañana, pallañana uka saranakapxata maya juk'a amuyu churañataki uñacht'ayarakiñani.

Sawukipaña ch'ankhaxa q'arakiñapawa, jani sumakchixa sawuñatakixa thurphart'aña² sasa sutichatarakiwa, ch'ankha khithurt'aña satarakixa. Suma q'araki sawuñatakiwa ukhama khithuraña, ukhampacha ch'ankhampi qipataxa sawuta isixa ñuxu, chawa ukhamawa sawutaxa sawusiraki, suma khuskha qaputa ch'ankhatraki, yäpa khuskhaki tilasirakixa, sasawa sawuri mamaxa sarakina.

Iri. K'utu sawukipa

K'utu sawuta t'isnu, uka saltaxa inkuña, chusi, ch'uspa sawukipañatakiwa askiraki, jasakiwa illawt'aña sawuñasa sapxiwa sawurinakaxa, Toke Pucuro, 30 lapaka phaxsi, 2014.

K'utu sawukipaxa paya chinuta, pusi chinuta, suxta chinutsa jach'a jisk'a tilt'atatjama sawukipaxa sararakixa. Nayraqata ch'ankha wakichaña, asi ch'ankha tiljaña, ukxaruxa pallt'asa illawt'aña ukatxa sawukipatakirakiwa. Taqi sawukipañansa asi ch'ankha tupt'asapuniwa tiljasa, illawt'asa sawukipañarakixa, ukhamarusa kunjamasa sawukipaña muntana ukarjamawa ch'ankhaxa wakichañaraki. Sawukipaña qalltañana awujampi qipa qipasa maya tuqi thiyata sawukipaña qalltasa, qipampi qipantasa, illawata waytasa sawukipañakirakiwa, sasawa sawuri mamaxa sarakina.

2 Thurphart'añaxa ch'ankha q'arakiñapataki khithurañawa, uka yawrimpi jani ukaxa maya awujampi khithurañaruwa ukhama sutichapxi.

2ri. Tikunwayu sawukipa

Tikunwayu sawukipaxa kunjamti muntana ukhamata sawusiraki, kimsa ch'ankha chinuta, pusi ch'ankha chinuta, ukha ch'ankha jakhunakata tikuna wayu sawukipaña saltaxa sawusi, jiwasatawa, qawqha ch'ankhatsa sarakiwa. Pusi jaqta jaqtsnaxa ukhaxa thuruwa sari, kimsa jaqtatawa wali walixa, sasawa sarakina. Sumpacha kimsa chinuwa walikipunixa, lakapaxa puraparu ch'ulla chinuni ukampixa pusi chinuxiwa, ukhamawa askixa; yaqhipaxa pachpaki uskusipxaraki, ukaxa t'aqt'asa t'aqt'asawa sawupxarakixa.

Tikunwayuna sarapaxa illawampi illawatakirakiwa sararakixa, sañani ch'umphu ch'ankhampi janq'u ch'ankhampita, ch'umphu ch'ankhakamaki illawaru pallt'aña, qawqch'a muntana ukch'a ch'ankha tilataña; janq'u ch'ankhataraki tikunaru uñtata pallt'aña, ukhama tikunaxa mistxaraki, ukata tikuna wayu sasa sutichata. Kunjamtixa ch'ankhaxa illawaru ch'ankha pallantata taqpacha ant'xañani ukata ch'umphikiwa mistxarakinixa, ukhamakiwa sawukipaña. Ch'umphimpi jalaqasa tikuna wayuxa pallsuña ukhama maykipa tikunampi aliqa ch'umphu ch'ankhampiki ukhama janq'u ch'ankhampi q'alla q'alla sawukipaxa pallasirakixa.

Tikunwayu ch'ankha jakhunaka

Tikunwayuxa sawukipaxa maya illawanikiwa, mayaxa tuquru satarakiwa ukampixa paya illawarakispawa. Tikunwayu t'isnu tilañanxa akhamawa jakhunakapaxa, asi ch'ankhanakana jakhunakapaxa akhamawa: pusi millu, pusi janq'u ch'ankha, jisnawa paya chinu janq'u ukhamaraki paya chinu millu ch'ankha, purapa thiyaxa ch'ikhu ch'ulla chinu cha'nhampi tilkatata. Tiljasa illawt'añanxa tuquruniñapapuniwa jani tuqurunikaspaxa janiwa qhataxa sartkaspata ukata wakisi tuqurumpi uskuñaxa.

Tikunwayu ch'ankha tilañana jakhunakapa uñakiparakiñani:

JAKHU	CH'ANKHA	CHINU	CH'ANKHA SAMI	KAWKHANA
1	2	0,5	Ch'ikhu	Ch'ikhu laka
2	6	1,5	Janq'u	Janq'u tikuna
3	6	1,5	Ch'umphu	Ch'umphu pampa
6	2	0,5	Ch'ikhu	Ch'ikhu laka

16

4

Tikunwayu saltaxa sawuta isinakaru sillkukipañatakiwa, apsu sata sutimpi uñt'atarakiwa yaqhipawjanakana, jach'a inkuñanaka, awayurusa yaqha isinakarusa sawukipapxaraki, Toke Pucuro, 30 lapaka phaxsi, 2014.

Jullina thiyapanxa pachpa ch'umphi ch'ankhampi tilkatatarakiwa, ukhamarusa yaqhipa sawurinakaxa yaqha ch'ankhampisa lurapxakirakiwa, jichhaxa jiwasaxa janq'u tikunkamaki pallt'añata qhanañchana: ch'umphi tikuna munsnaxa ukhamarjama tiljañarakiwa, ukaxa kunjamsa muntana ukarjamawa wakichaña, kimsa chinu tikunwayu tiljatawa askirakixa, juk'ampi jach'pachaspaxa janiwa askikaspasi, sasawa sawuri mamaxa sarakina. Ukaruwa tikuna wayu apsu sawukipa sutichataraki, ukhama sawurinakaxa sutichapxi sarakinwa.

Tikunwayu sawukipa pallaña

Pallt'aña akhama: sapa kutiwa pallt'aña uka ch'umphikamaki, jisnawa jach'a tikuna jani ukaxa jisk'a tikuna ukatjamawa palltasa qipt'aña, jisk'aki muntana ukhaxa niya pusi, phisqha suxta ukha kutiwa qipampi qipantsnaxa, ukaxa jisk't'ata tikunakiwa.

Jach'pacha tikuna pallt'aña munsna ukhaxa niya tunka kuti qipampi qipantañawa ukata jach'a tikuna pallt'asirakixa, ukhamawa tikuna wayu saltaxa sawukipañataki sawusi. Inkxaru inkuñanakaruwa sawukipaña, yaqhanakaxa k'utumpisa sawukipañakirakiwa. Kimsa chinuta pusi chinutsa sawusikirakiwa, ukaxa kunjamsa muntana ukatjamawa sawusiraki. Illawata ch'umphu ch'ankhampita janq'u tikuna pallt'añani jach'a tikuna jani ukaxa jisk'a tikuna pallt'aña muntana ukatjamawa sawusirakini tikunaxa, sanwa.

3ri. Kimsa jisk'a nayrani q'iwu sillku

Kimsa jisk'a nayrani q'iwu sillkuxa, kimsa samini ch'ankhata jisk'a nayranaka pallt'atawa, ukata ukhama sutichatatapa, pallaña saranakapa tilañatpacha mayjatapapuniwa uksata saranakapa qhanañchañani.

Tilaña

Asi ch'ankhaxa pusi chinu ch'ankhata tilatarakiwa: qallta thiyaruxa ch'ulla ch'uxña ch'ankhampi tilkatata, taypiruxa maya chinu anti ch'ankha, ukxaru maya ch'inu janq'u ch'ankha, ukxaru maya chinu panti ch'ankhampi tilkatata lakaru tukuyañatakixa ch'ulla ch'uxña ch'ankhampi tilkatatawa, ukhama tilatawa.

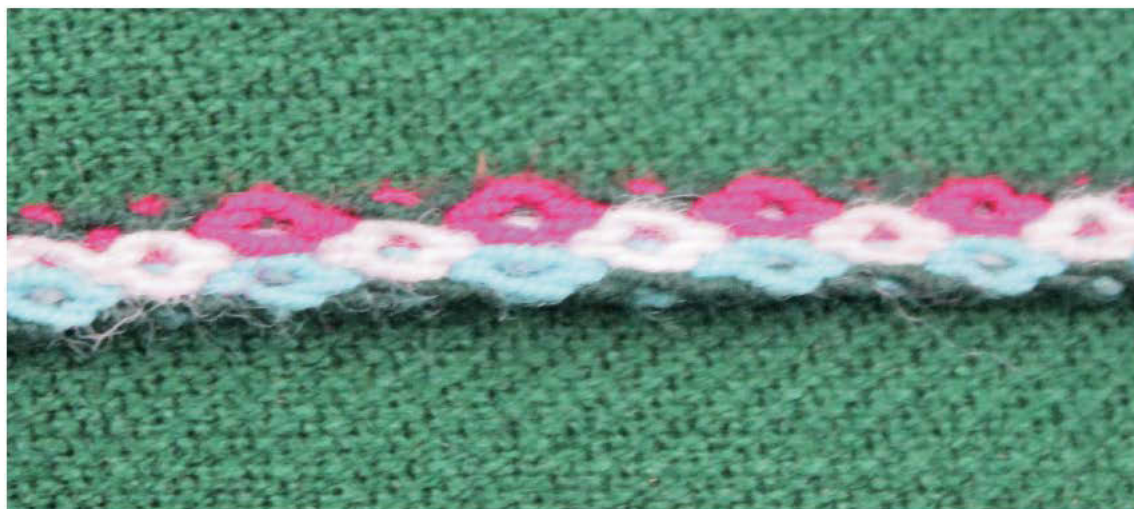
Illawa lanti ch'ankhampi k'anantatwa wakt'ayapxi, ukaxa muytayasa muytayasa ch'ankhaxa suma jalañapataki k'ant'atawa, ukaxa jisnawa yäpa maya ch'ankhata ch'ankharu muytayatawa. Ukaxa jani qhuchthaptañapatakiwa illawa lanti ukhama illawxa lurt'aña, sasawa sawuri mamaxa sarakina.

Purapa ch'imi sillku sawukipaxa inkuña sawukipañatakiwa, kimsa samini ch'ankhaxa maya illawampi illawt'atakirakiwa, Toke Ajllata, 18 llamayu phaxsi, 2014

Kimsa nayrani ch'imi sillku sawukipana jakhunakapa akhamanakawa:

JAKHU	CH'ANKHA CHINU	CH'ULLA CH'ANKHA	CH'ANKHA SAMI	SUTINAKA
1	0,5	2	Ch'uxña	Paya ch'ulla ch'ankha
2	1	4	Silisti	Pusi ch'ulla ch'ankha
3	1	4	Janq'u	Pusi ch'ulla ch'ankha
4	1	4	Panti	Pusi ch'ulla ch'ankha
5	0,5	2	Ch'uxña	Paya ch'ulla ch'ankha
TAQI	4	16	Tunka suxtani ch'ulla ch'ankha	

Purapa ch'ulla sillku sawuta, silisti, janq'u, panti, ch'uxña lakani sillkuxa, sapa jisk'a nayranakaxa silisti samini, janq'u samini panti samini ukhama sawutarakiwa, Toke Ajllata, municipio de Achacachi, 26 sata qallta phaxsi, 2014

Kimsa jisk'a nayrani q'iwi sillku pallaña

Uka sawukipa salta pallañatakixa sapa nayra pallañaxa q'iwtasa q'iwtasa pallata, nayrañcht'asa, uñxatasa qipampi qipantasa, atkatasa, ukhama sawutarakiwa; ukhamarusa sumpacha thakhipawa amuyaña, yant'aña ukhama sawuña jichuntaña, sasawa sawuri mamaxa sarakina.

Jichhaxa kimsa jisk'a nayrani q'iwi sillku sawukipañataki pallt'añana saranakapa qhanañchañani:

1ri. Thakhi: Paya nayra mistuyañatakixa kupi tuqiru paypacha parisa ch'ankha q'iwisa qalltaña

Paya ch'uxña ch'ankha (2) ch'uxña pura maya kuti kupita ch'iqaru q'iwtasa pallt'aña
LAKA

Paya anti ch'ankha (2) anti ch'ankha pura maya kuti kupita ch'iqaru pallt'asa q'iwtaña.

Paypacha parisa ch'ankha **ch'iqata kupituqiru** maya kuti q'iwtaña.

Paya anti ch'ankha (2) anti pura maya kuti **ch'iqata kupiru** palltasa q'iwtaña.

Paya janq'u ch'ankha (2) janq'upura pallt'aña maya kuti **ch'iqata kupiru** q'iwtaña.

Paypacha parisa **kupita ch'iqatuqiru** maya kuti q'iwtaña.

Paya asula ch'ankha (2) asula pura maya kuti pallt'aña **kupita ch'iqaru** q'iwtaña.

Paya janq'u ch'ankha (2) janq'u pura pallt'aña **kupita ch'iqaru** q'iwtaña.

Paypacha asulampi janq'umpi maya kuti **ch'iqata kupituqiru** q'iwtaña.

Paya ch'uxña ch'ankha (2) ch'uxña pura maya kuti **ch'iqata kupiru** palltasa q'iwtaña.

Paya asula ch'ankha (2) asula pura maya kuti **ch'iqata kupiru** palltasa q'iwtaña.

Paypacha pallt'ata ch'ankha **kupita ch'iqatuqiru** maya kuti q'iwtaña.

Qipantaña

Illawata qhata antasa qhatkataña

Wasitata qipampi qipantaña

2ri. Thakhi: Maya ch'ulla nayra mistuyañatakixa ch'iqatuqiru paypacha parisa ch'ankha q'iwisa qalltaña.

Paya ch'uxña ch'ankha (2) ch'uxña pura maya kuti **ch'iqata kupiru** palltasa q'iwtaña
- **LAKA.**

Paya anti ch'ankha (2) anti ch'ankha pura maya kuti **ch'iqata kupiru** palltasa q'iwtaña.

Paypacha **parisa ch'ankha kupita ch'iqatuqiru** maya kuti q'iwtaña.

Payá anti ch'ankha (2) anti pura maya kuti **kupita ch'iqaru** palltasa q'iwtaña.

Payá janq'u ch'ankha (2) janq'u pura **kupita ch'iqaru** pallt'aña maya kuti q'iwtaña.

Paypacha **parisa maya kuti ch'iqata kupituqiru** q'iwtaña.

Payá asula ch'ankha (2) asula ch'ankha pura maya kuti **ch'iqata kupiru** palltasa q'iwtaña.

Payá janq'u ch'ankha (2) janq'u ch'ankha pura **ch'iqata kupiru** palltasa q'iwtaña.

Paypacha parisa asulampi janq'u ch'ankhampi maya kuti **kupita ch'iqatuqiru** q'iwtaña.

Payá ch'uxña ch'ankha (2) ch'uxña pura maya kuti **kupita ch'iqaru** palltasa q'iwtaña.

Payá asula ch'ankha (2) asula ch'ankha pura, maya kuti **kupita ch'iqaru** palltasa q'iwtaña.

Paypacha parisa ch'uxña, asula ch'ankhanakampi **ch'iqata kupituqiru** maya kuti q'iwtaña.

Qipantaña

Illawata qhata antasa qhatkataña

Wasitata qipampi qipantaña

Kimsa jisk'a nayrani q'iwí sillku pallañana thakhinakapaxa akhamawa, aliqa ch'ulla q'iwí jani ukaxa aliqa taqi ch'ankha pallañansa ukhama thakhinikiwa, ukata jisna.

1ri. thakhi: **maya nayra** mistuyañatakixa ch'iqata **kupituqiru** paypacha parisa ch'ankha q'iwisawa qalltaña;

2ri. thakhi: **Payá nayra** mistuyañatakixa kupita **ch'iqatuqiru** paypacha parisa ch'ankha q'iwisawa qalltaña.

Nayriri pallaña thakhina ukhamaraki payiri pallaña thakhinsa sawuñana sarapaxa qipampi qipantaña, illawata qhata antanisa qhatkataña, wasitata qipampi qipantaña, ukhamawa paypacha nayra mistuyaña. Uka kipkakiwakiwa wasitata ukhama sararu kutintasa kutintasa sawukipaxa sararaki.

4ri. Ch'ulla q'iwí sillku sawukipa (ch'umphi, ch'iyara, janq'u ch'amkhampita)

Ch'ulla q'iwí sillkuxa, kunjamati sutipa sarki ukarjamawa ch'ulla nayranakanikirakiwa pallasí, ukata ch'ulla sillku sasa sutichataraki. Jichhaxa kunjamasa tiljaña uksata uñacht'ayañani.

Ch'ulla sillku tiljaña

Nayraqata qawqch'asa sawutani uka amuyuxa sawukipaña isina lakapawa wakisi tupt'aña, ukata ch'ankha tupt'asa ch'ankhanakaxa tiljaña, niya pusi k'achinichi ukhaxa maya laka tuqikaspasa ukhampiwa jilxatayaña, ukaxa sawurantañapatakiwa ukhama wakisi, ukhamarusa thuru, juch'usa ch'ankhatjamarakiwa, ukaxa isitjamarakiwa, kimsa illawa lanti k'anantasaxa, sawuña qalltarakina.

JAKHU	CH'ANKHA CHINU	CH'ULLA CH'ANKHA	CH'ANKHA SAMI	SUTINAKA
1	0,5	2	Ch'umphi	Paya ch'ulla ch'umphi ch'ankha
2	1	4	Ch'iyara	Pusi ch'ulla ch'iyara ch'ankha
3	1	4	Janq'u	Pusi ch'ulla janq'u ch'ankha
4	1	4	Ch'iyara	Pusi ch'ulla ch'iyara ch'ankha
5	0,5	2	Ch'umphi	Paya ch'ulla ch'umphi ch'ankha
TAQI	4	16	Tunka suxtani ch'ulla ch'ankha	

Jakhunakapaxa 16 ch'ankhawa, ukaxa kunjama nayranaksa pallsuñani ukarjamawa wakichasirakixa, ukxaruxa saranaka sumpacha amuyasa pallañankiwa sawukipañaxa.

Ch'ulla sillku illawt'aña

Ch'ulla sillkuxa maya jisk'a lawaruwa qhatha sartañapatakixa thurt'ata ch'ankhampi maykipa ch'ankhanakaru muytayasa illawaru ch'ankhampi saraparjama pallantaña, yaqhipa sawuri mamanakaxa jisk'a pallqa lawanakarupuniwa lurapxarakixa, näyra sawuri mamanakawa sumpacha yatipxatayna, sasawa sarakina.

Natividad Condori sawuri mamaxa, ch'ulla sillku tiljasa: ch'umphi, ch'iyara, janq'u, ch'iyara ch'umphi lakani maya lawaruwa illawt'aski, Toke Ajllata, 18 llamay phaxsi, 2014.

Ch'ulla sillkumpi q'iwikipasa sawukipañataki pallt'aña

1ri. Maya pallt'a nayra mistuyaña qalltañataki

Pallañana sarapaxa parisa ch'ulla ch'ankha paya kuti q'iw tasa, ukata sapa paya parisa ch'ankha maya kuti q'iwtañaraki, uka thakhixa chika sawukamawa ukhama sararakixa, uka q'iwñanxa sumpacha amuyasiña, jani ukaxa, janiwa salta pallataxa mistkaspata, sasawa sawuri mamaxa sarakina.

Pallañana saranakapaxa akhamanakawa:

Paya ch'umphi (2) laka ch'umphi pura paya kuti, kupita ch'iqaru q'iwtaña.

Paya ch'iyara (2) paya ch'iyara pura paya kuti kupita ch'iqaru q'iwtaña.

Paypacha parisa ch'ankha mayacht'asa maya kuti **ch'iqata kupiru** q'iwikipaña.

Paya ch'iyara (2) paya ch'iyara pura paya kuti kupita ch'iqaru q'iwtaña.

Paya janq'u (2) paya janq'u pura paya kuti kupita ch'iqaru q'iwtaña.

Paypacha parisa ch'ankha mayacht'asa maya kuti **ch'iqata kupiru** q'iwikipaña.

Ukhakama ch'iqata kupiruwa taqpacha kimsaqallqu ch'ankhaxa (8) palltasa q'iwikipasa sartayaña.

Paya janq'u (2) paya janq'u ch'ankha pura paya kuti ch'iqata kupiru q'iwtaña.

Paya ch'iyara (2) paya ch'iyara ch'ankha pura paya kuti ch'iqata kupiru q'iwtaña.

Paypacha parisa ch'ankhanaka mayacht'asa maya kuti **kupita ch'iqaru** q'iwtxaña.

Paya ch'iyara (2) paya ch'iyara ch'ankha pura paya kuti ch'iqata kupiru q'iwtaña.

Paya ch'umphi (2) paya ch'umphi ch'ankha pura paya kuti ch'iqata kupiru q'iwikipaña.

Paypacha parisa ch'ankha mayacht'asa maya kuti **kupita ch'iqaru** q'iwtxaña.

Qipa ch'ankhampi qipantaña

Atkataña - qhathampi illawata ant'aña

2ri. Payi ri pallt'a nayra tukuyañataki

Paya Ch'umphi (2) paya ch'umphi ch'ankha pura paya kuti ch'iqata kupiru q'iwikipaña.

Paya ch'iyara (2) paya ch'iyara ch'ankha pura paya kuti ch'iqata kupiri q'iwtaña.

Puypacha parisa ch'ankha mayacht'asa maya kuti **kupita ch'iqaru** q'iwtxaña.

Paya ch'iyara (2) paya ch'iyara ch'ankha pura paya kuti ch'iqata kupiru q'iwtaña.

Paya janq'u (2) paya janq'u ch'ankha pura paya kuti ch'iqata kupiru q'iwtaña.

Paypacha parisa ch'ankha mayacht'asa maya kuti **kupita ch'iqaru** q'iwtxaña.

Ukhakama taqpacha kimsaqallqu ch'ankhpacha kupita ch'iqaru pallt'asa q'iwikipasa sartayaña.

Paya janq'u (2) paya janq'u ch'ankha pura paya kuti kupita ch'iqaru q'iwtaña.

Paya ch'iyara (2) paya ch'iyara ch'ankha pura paya kuti kupita ch'iqaru q'iwtaña.

Paypacha parisa ch'ankha mayacht'asa maya kuti **ch'iqata kupiru** q'iwikipaña.

Paya ch'iyara (2) paya ch'iyara ch'ankha pura paya kuti kupita ch'iqaru q'iwtaña.

Paya ch'umphu (2) paya ch'umphu ch'ankha pura paya kuti kupita ch'iqaru q'iwtaña LAKA.

Paypacha parisa ch'ankha mayacht'asa maya kuti **ch'iqata kupiru** q'iwikipaña.

Ukhakama taqpacha kimsaqallqu ch'ankhpacha ch'iqata kupiruwa pallt'asa q'iwikipasa sartayaña.

Qipa ch'ankhampi qipantaña

Atkataña - qhathampi illawata ant'aña

Nayraxa mistxiwa taqpacha ch'ulla sillku pallt'ata, akhama: (1) kupita ch'iqaru, ch'iqata kupiru q'iwikipata. (2) ch'iqata kupiru, kupita ch'iqaru q'iwikipasawa chulla sillku nayraxa mistxi. Ukhamarusa nayriri palla pallas q'iwitanxa maya qipampi qipantaña, ch'ankha qhatampi illawata ant'aña; payiri palla pallas q'iwitanxa maya qipampi qipantaña, ch'ankha qhathampi illawata ant'aña.

Julli jamuqatana ch'ulla sillku salta sumpacha uñxatarakiñani, ukhakiwa suma amuyt'arakiñanixa.

Natividad Condori Pillco sawuri mamana sawuta t'isnu, ch'ulla sillku saltani, ch'umhimpita, ch'iyarampita janq'u ch'ankhampita, Toke Ajllata, 18 llamayu phaxsi, 2014

5ri. Purapa “q’iwi sillku – chichilla” sawukipa

Sawuri mamaxa purapa sillku chichilla akhama samini ch’ankhanakata tiljata pallt’aski: uqi, janq’u, ch’iyara, ch’umphu, millu pallt’asa sawuña qallantaski, Toke Ajllata, 26 llamayu phaxsi, 2014

Purapa chichilla sawukipa tiljaña

Sillku sawukipa tiljañatakixa nayraqata ch’ankhawa wakichaña, ukhamarusa niya khuskhaki qaputa k’anthatañapawa, janiwa juch’usani thuruniñapakiti; thuruni juch’usani ch’ankhampi tilataxa janiwa askikiti, phiru muqu muqu jiythapita ukhamawa sawukipaxa sararakispa, ukaxa janiwa askikiti, sasawa sawuri mamaxa sarakina.

Ukxaruxa ch’akhuruwa ch’akhuntaña ukata kunjama saminakani muntana ukhamawa tiljaña. Tiljañanxa sawurantañapatakixa maya tupu jach’pachaki ukhawa jilxatt’ayaña, jani ukaxa tiljata ch’ankhaxa sawukipaña pist’aspawa.

Ch'ankha jakhuxa tunka kimsaqallquni ch'ankhawa (18), paya uqi ch'ankha (2), pusi ch'iyara ch'ankha (4), paya janq'u millu (2), pusi ch'umphu ch'ankha (4), paya uqi ch'ankha (2), pusi janq'u ch'ankha (4), ukhama phisqha samini ch'ankhanakata tiljasixa.

2	4	2	4	2	4

Ch'ankhanakaxa akhamawa: ch'ikhu lakani ch'ulla chinu, lumanxa mayakiraki, sañani ch'ulla chinuta tiljaña; sillku nayra, ukhama jakht'asa ch'ankhanaka tinkuyasa, ukhama tiljarakina, pataxanxa paqallqu (7) ch'ankha manqhaxanaraki paqallqu ch'ankha; ukhama thiyansa ch'ikhu ch'ulla chinu ch'ankha, maya chinu janq'u ch'ankha, maya chinu millu ch'ankha, maya chinu ch'iyara ch'ankha, ch'ulla chinu ch'ikhu ch'ankha, ukhamawa tiljasi.

Taqi ch'ankhanakaxa jakhunakarjamawa tiljaña tukuyasaxa awujampi apsusa qipantasa, awkatasa³, pallt'asa ukhamawa sawukipaña qallantaña. Ch'ankhanakaxa akhama jakhunakaniwa.

JAKHU	CH'ANKHA	CHINU	CH'ANKHA SAMI	KAWKHANA
1	2	0,5	Ch'ikhu	Ch'ikhu laka
2	2	0,5	Janq'u millu	Chika ati
3	4	1	Ch'umphu	Ch'umphu nayra
4	4	1	Janq'u	Janq'u nayra
5	4	1	Ch'iyara	Ch'iyara nayra
6	2	0,5	Ch'ikhu	Ch'ikhu laka

18 4,5

Purapa chichilla illawt'aña

Ch'ankhanakaruxa qhatawa aptaña, ukata illawampi illawt'aña akhama: Paya uqi ch'ankha mayaxa alayaru mayaxa manqharu, ch'iyara ch'ankha paya alayaru payaraki manqharu, paya janq'u millu mayaxa alayaru mayaxa manqharu, paya millu ch'ankha payaxa alayaru payaraki manqharu, paya uqi ch'ankha mayaxa

³ Awkataña, ch'ankha qhata pallt'asa qipantaña, ukxaru aliyaki tuquruta ch'ankha qhathaxa ant'aña ukaruwa awkataña sasa sutichapxi.

alayarü mayaxa manqharu, taqi ch'ankhaxa qhathankamaki. Ukxaruxa pusi janq'u ch'ankha illawa k'uchuxaru aliqa irpkatatakiwa, ch'iyara nayrarusa ch'umphi nayrarusa maysata maysaru pallkatañatakiwa ukhama tiljataxa. Purapata qhatata paya lawampi ayt'asa illawaxa nach'thapiña, ukaxa sawuñataki wakicht'atakixiwa.

Tiljasaxa qhata aptañatakixa akhamawa jakht'ata: ch'ulla ch'inu ch'ikhu (paya ch'ikhu ch'ankha), maya chinu janq'u (pusi janq'u), maya chinu ch'iyara (pusi ch'iyara ch'ankha), maya chinu ch'umphi (pusi ch'umphi ch'ankha), ch'ulla ch'inu ch'ikhu (paya ch'ikhu ch'ankha); ukhamawa, tiljaña ukata illawt'ataxarakina.

Taqi ch'ankhanakaruxa qhatawa aptaña, ukata illawampi illawt'aña akhama: paya uqi ch'ankha mayaxa alayarü mayaxa manqharu, ch'iyara ch'ankha paya alayarü payaraki manqharu, paya janq'u millu mayaxa alayarü mayaxa manqharu, paya millu ch'ankha payaxa alayarü payaraki manqharu, paya uqi ch'ankha mayaxa alayarü mayaxa manqharu, taqi qhathankamaki. Ukxaruxa pusi janq'u ch'ankha illawa k'uchuxa aliqa irpkatatakiwa, ch'iyara nayrarusa ch'umphi nayrarusa maysata maysaru sarañapakiwa. Purapata lawampi ayt'asa illawaxa ñach'thapiña, ukaxa sawuñataki qalltatakixiwa.

JAKHU	CH'ANKHA	CHINU	CH'ANKHA SAMI	KAWKHANA
1	2	0,5	Qaqa uqi	Qaqa uqi laka
2	4	1	Ch'iyara	Ch'iyara nayra
3	2	0,5	Janq'u millu	Chika ati
4	4	1	Janq'u	Janq'u nayra
5	4	1	Ch'umphi	Ch'umphi nayra
6	2	0,5	Qaqa uqi	Qaqa uqi laka

18 4,5

Purapa chichilla pallt'aña

Purapa chichilla sawukipa pallt'añatakixa akhama paya thakhiruwa pallt'aña:

1ri. Nayriri ch'umphí nayra pallaña

Paya qaqá uqi ch'ankha (2) mayaxa alayaru payirixa aynacharu qhatankama pallt'aña LAKA.

Paya ch'iyara ch'ankha (2) maya alayaru payirixa aynacharu pallt'aña.

Paya janq'u ch'ankha (2) paypacha alayaru aliqaki NAYRATAKI waysuña.

Paya ch'iyara ch'ankha (2) mayaxa alayaru payirixa aynacharu pallt'aña.

Paya janq'u millu ch'ankha (2) maya alayaru payirixa aynacharu qhatankama pallt'aña ATI.

Pusi ch'umphí ch'ankha (4) taqpacha aynacharu ANTUNTRANTXAÑA.

Paya qaqá uqi ch'ankha (2) mayaxa alayaru payirixa aynacharu pallt'aña LAKA.

Qipantxaña

Tuqurumpi illawa tuqiru ayt'aña

Paya qaqá uqi ch'ankha (2) mayaxa alayaru payirixa aynacharu pallt'aña (qhatankama).

Pusi ch'iyara ch'ankha (4) payaxa alayaru payirinakaxa aynacharu pallt'aña (qhatankama).

Paya janq'u ch'ankha (2) maya alayaru payirixa aynacharu pallt'aña (qhatankama).

Pusi **ch'umphí ch'ankha** (4) TAQPACHA ALAYARU WAYSXAÑA.

Paya janq'u ch'ankha (2) mayaxa alayaru payirixa aynacharu pallt'aña (qhatankama).

Paya ch'iyara ch'ankha (2) mayaxa alayaru payirixa aynacharu pallt'aña.

Paya janq'u millu ch'ankha (2) maya alayaru payirixa aynacharu pallt'aña (qhatankama) ATI.

Paya qaqá uqi ch'ankha (2) mayaxa alayaru payirixa aynacharu pallt'aña (qhatankama).

Qipantaña

Tuquru ch'ankha qhathampi atkatxaña (tuquru ayt'atana uka pallata qhathampi ant'asa atkataña).

Qipantaña

Illawa qhatha ankatxaña

Qipantaña

2ri. Payiri ch'iyara nayra pallaña

Paya qaqá uqi ch'ankha (2) mayaxa alayaru payirixa aynacharu pallt'aña (qhatankama)

Pusi ch'iyara ch'ankha (4) puspacha ANTUTRANTAÑA

Paya janq'u millu ch'ankha (2) mayaxa alayaru payirixa aynacharu (ATI)

Ch'umphí ch'ankha (2) mayaxa alayaru payirixa aynacharu pallt'aña

Pusi janq'u ch'ankha (4) **PAYA WAYSUTA** payirixa manqhana qhipari pallt'aña

Paya ch'umphí ch'ankha (2) mayaxa waysuta payirixa manqharu pallt'aña

Paya qaqá uqi ch'ankha (2) mayaxa alayaru payirixa aynacharu pallt'aña (qhatankama)

Qipantaña

Tuqurumpi illawa jak'aru ayt'aña

Wasitata pallt'aña

Paya qaqá uqi ch'ankha (2) mayaxa alayaru payirixa aynacharu pallt'aña (qhatankama)

Paya janq'u millu ch'ankha (2) mayaxa alayaru payirixa aynacharu (ATI)

Paya ch'umphí ch'ankha (2) mayaxa alayaru payirixa aynacharu liwintaña

Paya janq'u ch'ankha (2) mayaxa alayaru payirixa aynacharu liwintaña

Pusi ch'iyara ch'ankha (4) **PUSPACHA WAYSXAÑA**

Paya janq'u ch'ankha (4) mayaxa aynacharu liwintaña payirixa alayaru pallt'aña

Paya ch'umphí ch'ankha (2) mayaxa alayaru pallsuña payirixa aynacharu liwintaña

Paya qaqá uqi ch'ankha (2) mayaxa alayaru payirixa aynacharu liwintaña (qhatankama) LAKA

Qipantaña

Tuquru qhathampi ant'aña

Qipantaña

Illawa qhathampi ankataña

Qipantaña

Paypacha pallaña sara tukuyasaxa, ukxaru wasitata qalltawayarakiniwa ch'umphí nayra ukxaruxa ch'iyara nayrarakiwa tukusiwayani, uka khuskhakiwa sawunakaxa sararaki, ch'iqaxanxa ch'umphí nayra kupixanxa ch'iyara nayra chikawjaruxa

janq'una phuqhachata chika chikaruxa mayanxa ch'umphi mayanxa ch'iyara, maykipa purapa chichilla sawukipaxa sawusi.

Wakisirakiwa qhanañchaña, purapa “q'iwí sillku – chichilla” sawukipaña pallañana saranakapaxa akhama thakhinaniwa:

1ri. thakhi: **ch'umphi nayra** pallas mistuyañatakixa akhamawa thakhipaxa: nayriri saraparu pallt'aña, qipantaña, tuqurumpi illawa jak'aru ayt'aña, wasitata pallt'aña, qipantaña, tuquru qhathampi ant'aña, qipantaña, illawa qhathampi ankataña, qipantaña, ukhamawa nayriri thakhixa nayriri saraparjama tukuyaña.

2ri. thakhi: **ch'iyara nayra** pallas mistuyañatakixa akhamawa thakhipaxa: payiri saraparu pallt'aña, qipantaña, tuqurumpi illawa jak'aru ayt'aña, wasitata pallt'aña, qipantaña, tuquru qhathampi ant'aña, qipantaña, illawa qhathampi ankataña, qipantaña, ukhamawa nayriri thakhixa nayriri saraparjama tukuyaña.

Ukhamawa paypacha thakhinjama pallt'asa qipantasa, qhathampi ankatasa ukhama juk'ata juk'ata walja purapa chichilla nayranakampi sawuta isinaku k'acha nayranakampi sawukipaña.

Juana Callisaya Quenta sawuri mamana sawuta isinaka, taqi sawutanakaxa chichillani saltampi q'iwikipatarakiwa: mantiyu, wila awayu, ch'uspa, chusi, inkxaru inkuña, mirinta inkuña, kuka istalla, isinakaxa allpaqa t'arwata ch'anqhachasa sawutarakiwa, Toke Pucuro, 30 lapaka phaxsi, 2014

Juana Callisaya Quenta sawuri mamana sawuta isinaka, taqi sawutanakaxa chichillana saltampi q'iwikipatarakiwa: mantiyu, wila awayu, ch'uspa, chusi, inkxaru inkuña, mirinta inkuña, kuka istalla, isinakaxa allpaqa t'arwata ch'ankhachasa sawutarakiwa, Toke Pucuro, 30 lapaka phaxsi, 2014

Purapa nayrani q'iwí sillku sawuñana jakhu thakhinakapaxa akhanakawa:

JAKHU	CH'ANKHA	CHINU	CH'ANKHA SAMI	KAWKHANA
1	2	0,5	Ch'ikhu	Ch'ikhu laka
2	2	0,5	Janq'u millu	Chika ati
3	4	1	Ch'umphí	Ch'umphí nayra
4	4	1	Janq'u	Janq'u nayra
5	4	1	Ch'iyara	Ch'iyara nayra
6	2	0,5	Ch'ikhu	Ch'ikhu laka

18

4,5

Qutuntasa qipantasa purapa chichilla pallaña

Sawukipañaxa, tilaña pallaña, qutuntaña, tuqurumpi ayt'aña, qhathampi ankataña, uka saranakaniwa. Pallañata akhama sapxi: lakapa, ch'iyara nayrapa, paya janq'u, ukata, ch'iyara nayrataki ukhata lumaski, lakaski; laka palltxarakiñani akhama, ch'iyararaki, janq'u jaljtayxañani; ukxaruwa ch'umphixa ch'iyara nayrakisa ukanxa ukhjpachawa (puspacha) manqharu **qutuntata** mantxanixa. Niyakirakiwa ch'iyara ch'ankha ukhankani, lumaxa, lakaxa, ukhamawa q'iwisini, ukata q'iwí sillku sasa sutinixa, sasawa sawuri mamaxa sarakina.

Tuqurumpi jani armt'asisa ayt'añapuniwa, ukaxa thakhipawa, ukata paya kuti qhatkataña, uka pallañanxa maya samini ch'ankhata pallt'aña, chikaruxa paya kawkniri janq'umpisa irpantaña ukhamawa sarapaxa. Qhipana ukhamarakikiniwa, ch'umphí nayra pallt'ataxani, janq'uxa jaljtayxañani, ukharuwa puspacha ch'iyarakixa alayaru qutsxañaxa, ch'umphí nayra pallt'ataxanixa.

Nayra pallt'ana paya janq'u irpantaña, qhipa pallt'ana jaljtayxañawa janq'uxa, maysaruxa maya maysaruxa mayaraki, ukharuwa **ch'umphí** ch'ankhaxa chika chikaru **qutuntataxixa**. Ch'umphí nayra pallt'ataxani ukhaxa **ch'iyara** ch'ankharakiwa aliqaki **qutuntaxaña**, ukhamawa sapa pallana maykipa saranakaxa sararaki. Wasitata qalltasa kipka pallañarakini ukhamawa q'iwitasa q'iwitasa sararakinixa. Janq'uxa payakiwa irpantaña kawkniripasa uka paya ch'ankhaxa irpantaskañakiwa, sasawa sawuri mamaxa sarakina.

Pallaña thakhinakaxa akhamanakawa:

Iri. Pallt'aña thakhi, ch'iyara liwintaña jani ukaxa wayuntaña, ukxaruxa ch'umphí ch'ankha wayuntaña jani ukaxa liwintaña. Ukaxa purapa nayraru sarañapawa ukata ukhama pallañana liwintaña, ukaxa paya kutkamawa pallañaraki. Paya kuti pallt'ata maya kuti wayuntata ukhamawa sapa saraxa pallasiraki. Janiwa lawa ayt'aña armasiniati, wasitata pallt'aña. (1) thakhi, ch'iyara nayra palltasaxa ch'umphí ch'ankha qutuntaña, ch'umphí ch'ankha pallt'asaxa ch'iyara ch'ankharaki qutuntaña. (2) thakhina, ch'umphí ch'ankha palltxaña, chiyara ch'ankhanakarakiwa aliqaki qutuntaxaña; ukhamawa maykipa maykipa pallarasa pallarasa sawkataña, sasawa sawuri mamaxa sarakina.

2ri. Qhatkataña, (1) Ch'iyara ch'ankha pallt'añanxa paya janq'u ch'ankha irpst'aña, kawkniri janq'upasa payaki payañapa sanwa; (2) tuqurumpi ayt'aña ch'umphi ch'ankhaxa ukhama qutpacha usktt'xaña, qhathani kipkakiwa pallt'askaña; (3) qipa ch'ankhampi qipantaña, tuqurumpi ayt'aña; (4) maysa laruruxa kipkarakiwa pallt'xañaxa, uksana ch'umphi ch'ankhata nayraxa sarxixa ukaruxa janq'u ch'ankhaxa apsxañarakiwa, ukata payakisa ukaxa jaljtayxaña; aksanxa ch'iyara nayraraki taqpacha mantxi ukhamawa. Ch'umphi nayra pallt'añanxa ch'iyara ch'ankharakiwa qutuntañaxa, uka khuskha sawukipañakiwa, sanwa.

3ri. Qipantaña, Sawukipaxa jak'xataki ch'ankhampi qipantañarakixa awujampi junt'aña, ukata yäpakirakiwa sawukipa saltaxa pallasiraki, jaypachata qipampi qipataxa sawukipaxa sawutaru thisthapxtayiwa, sinti jak'atxa llint'aptxiwa, ukata suma amuyt'asa uñxatasa uñxatasawa qipaña. Qipaxa ch'iqata kupiru qipaña ukxaruxa kupita ch'iqarurakiwa qipantaña, ukhama purapata qipaxa qipasi maysata maysakama.

Juana Callisaya Vda. de Rojas sawuri mamana istallaparu purapa chichillampiwa sawukipaña qalltaski, Toke Ajllata, llamayu phaxsi, 2014.

María Josefa Alá sawuri mamawa wistallaru chichilla sawukipampi sawukipaña qallantaski, Cochabamba, 27 lapaka phaxsi, 2012.

Sillkumpi jasaki q'iwikipañatakixa yaqhipa sawuri mamanakaxa winista jani ukaxa yaqha yanapiripasa, ukaru p'iyarasina, sapa p'iyaru sapa ch'ankhaxa jasaki sarañapataki irpantapxi, kipkakaraki jasaki pallasiñatakiwa ch'ankhanaka ukhama irpantapxaraki, uka kipkarakiwa tuquru ayt'aña lanti uka winista uskupxatapa, ukhama lurapxtha, sasawa sawurinakaxa sapxaraki.

Yaqha provincia tuqina Gualberto Villarroel uksana, chichilla sawukipañana ch'ankha jakhunakapaxa, akhamawa:

JAKHU	CH'ANKHA	CHINU	CH'ANKHA SAMI	KAWKHANA
1	4	1	Ch'umphi	Ch'umphi laka
2	4	1	Ch'iyara	Ch'iyara nayra
3	4	1	Ch'umphi	Ch'umphi ati
4	4	1	Janq'u	janq'u nayra
5	4	1	Uqi	Uqi manghaxaru tilata
6	4	1	Ch'umphi	Ch'umphi laka

24

6

Chichilla - sillku sawukipaxa,
24 ch'ankhanakata tilata
sawutaru maysaxata uñxatataxa
nayranakapaxa janq'u
chankhatkamakiwa, chikawjaru
ch'iyara ch'ankha nayrani chikawja
atixa paya millu ch'ankhaxa link'u
link'u pallatawa sararaki, uka sawu
saraxa provincia Gualberto Villarroel
uksana sawukipapxaraki sasawa
Sofia Figueredo Pacheco kullakaxa
qhanañcharakina, UNIBOL-A-TK,
lapaka phaxsi, 2014 mara.

Q'iwí chichilla sillku sawukipaxa,
24 ch'ankhata, phisqha samini
ch'ankhanakata tilata sawukipana
saranakapaxa niya 18 ch'ankhata
tilata kipkakerakiwa, uñnaqapa
pallatapawa mayjt'ataxa,
jach'pachanakawa, ukaxa
provincia Gualberto Villarroel
uksana ukhama sawukipapxi
sasawa Sofia Figueredo Pacheco
kullakaxa qhanañcharakina,
UNIBOL-A-TK, lapaka phaxsi,
2014 mara.

Q'iwí chichilla sillkuna 18
ch'ankhata q'iwita saranakapa
manqhaxata uñxatasaxa,
ch'umphí ch'ankhasa, ch'iyara
ch'ankhasa, janq'u ch'ankhasa
yaqha yaqha mayawjaru
qutuntatawa, alayaru aynacharu
q'iwikipata ukhamawa uñsti,
ukata ch'umphí nayra ukhamaraki
ch'iyara nayra janq'u ch'ankhana
nayrachatkamakiwa uñstaraki,
Toke Ajllata 13 llumpaqa phaxsi,
2014 mara.

Q'iwí chichilla sillkuxa, 18
ch'ankha jakhuta ukhamarusa
phisqha samini ch'ankhanakata
tilata pallataxa, QAQA MILLU
ch'ulla chinukamakiwa
ATI, PURAPA LAKA
ch'ankhankaxa, ukawjanakaxa
maya ch'ankhakiwa uñstaraki,
uksata walpacha amuyt'añawa
wakisi; Toke Pucuro 26 a
phaxsi, 2014 mara.

Q'iwí chichilla sillkuxa, 18
ch'ankha jakhuta ukhamarusa
phisqha samini ch'ankhanakata
tilata pallataxa, qaqa millu
ch'ulla chinukamakiwa ati,
purapa laka ch'ankhanakaxa,
ukawjanakaxa maya
ch'ankhakiwa uñstaraki, uksata
walpacha amuyt'añawa wakisi;
Toke Pucuro 26 a phaxsi, 2014
mara.

6ri. Kumpaña

Aksa tuqi markanakana kustaluwa kumpapxi, khayasa Huanuni qhuya tuqina, sawuri mamaxa awayupa sawsusaxa kumpañoawa sarakinwa, ukaxa awujaru ch'ankha apsusawa maya samita qalltasa yaqha saminakampi juk'ata juk'ata awayuxa jani khuchhartañapataki maya tuqi thiyata jikthaptayañkama saraparu watsusa kumpaña, tukuyañkama, ukaxa jiwakiñapatakiwa ukhama lurapxtha, sasawa sawuri mamaxa sarakina.

Fabiana Alegre Choque sawuri mamaxa ch'uxña, anti, arumita, lila, janq'u, ch'iyara wila, lila samini ch'ankhanakana kumpakipata awayu uñacht'ayaski, Ayllu Tayquira, Municipio Huanuni, provincia Dalence, Oruro, Chuqi Yapu 13 lapaka phaxsi, 2014.

Fabiana Alegre Choque sawuri mamaxa, ch'iyara pampani, awayu lakaxa kunaymana ch'ankha saminakani kumpakipata ukhama uñacht'ayaski, Ayllu Tayquiri, Municipio Huanuni, provincia Dalence, Oruro, 13 lapaka phaxsi, 2014.

Kunjamasa kumpaña

1ri. Awuja nayraru ch'ankha apsuña kumpañataki.

2ri. Awujampi inkuña, awayu ch'uspa lakarusa niya ch'ukthapksnaxa ukhama maysata maysakama chhitsuña, chhitsuñaxa kumpaña qallantaña.

3ri. Kumpañoaxa paya, kimsa, pusi kutisa awujampi junsusaxa, awujaru nayraxata ch'ankhampi sultasa jani ukaxa llawtasawa sapa kumpata ch'ankha siqiru nayrapata chhitsuña, ukhamawa sapa ch'ankha nayraru awujampi junsusa maya kumpa siqi tukuyaña. Ukxaruxa wasitata awujampi junsuñarakikiwa ukhama sapa kumpa siqi mistuyasa kumpañoaxa.

4ri. Jiwasatixa munañani kimsa kuti siqichata ch'ankhanakxa ukhamakirakiniwa, thuru isita, juch'usa ch'ankhata sawuta isitjamawa kumpaxa kumpasiña.

5ri. Jiwasatixa munañani uka Huanuni uksana kumpata awayunakjama kumparaksnawa kunaymani samini ch'ankhanakampi kumpata.

Qhipa arunaka

Mallkunakana isinapakata, chikutita, wiska k'anañata, q'urawa k'anañata ukhamaraki chichilla sawukipaña uka lurañanakana saranakapa thaqhthapiñanxa aka qhipa arunaka qillqt'araksna:

1ri. Taqi isinakaxa punchusa, awayusa, chikutisa surmirusa, istallasa, ch'uspasa mallkunakatakixa munaña churiri isinakawa, jupanakaxa uka isinakampi uskt'asisaxa taqi aski kusisiña sarnaqañanakana, llakisiña sarnaqañanakansa, uywirinakaru yupaychañansa isinapakaxa niya jikthaptaykaspasa ukhamarakiwa, uka kipkarakiwa taqi markachirinakana amuyupa phuqhañatakiwa ukhama isinakampi ist'asipxi, ukhama jiliri irpirinakaxa qhana saranakapxa uñacht'ayapxaraki.

2ri. Taqi suma saltanakani sawuta isinakaxa taqina uñjkaña uskusiñatakiwa, ukhamarusa jupanakana sawuta isinakarakiwa, uka isinakaxa tantachanakana mirinta inkuñaxa suma chichilla sawukipa saltanakana sawukipatarakiwa, uka isinakampi uskusiñaxa yatinakapa uñacht'ayapxaraki.

3ri. Chikuti k'anañansa, wiska k'anañansa ukhamaraki q'urawa k'anañansa saranakawa uñstaraki, uka saranakaxa wali amuyt'asa luratawa. Ukata chichilla - k'ili - tika wiska k'anañaxa k'anaña qallta sarawa, wiska k'anirinakaxa uka k'anaña sumpacha yatiqapxi, ukxaruxa yaqha k'anañanaka lurxapxakiwa; jani yatiqsna ukhaxa janiwa yaqha k'anañanaku mantksnati sapxiwa. Ukxaruxa “mullut'uma” tunka suxtani ch'anqhata k'anata wiska, ukaxa yaqha k'anaña sararakiwa, uka chichilla tika k'anañasa mullut'uma sarasa wiska k'anaña saranakasa, paypacha wiska k'anaña qallta saranaka yatiñawa. Ukxaruxa qachu chichilla ukhamaraki urqu chichilla k'anaña sarasa, nayriri jatha k'anaña “chichilla - k'ili - tika ukhamaraki mullut'uma” nayriri qallta k'ana saranakata saranipuniwa k'anatarakixa, sapxiwa.

4ri. Chikuti k'anaña, wiska k'anañana, q'urawa k'anañansa k'ana saranakaxa niya kipkakiwa, urqu chichilla - apsu wiska k'anañana, q'urawa k'anañana chikutinsa niya kipkakarakiwa qhanstarakixa. Istalla, ch'uspa sawukipañanxa saltanakaxa nayra nayrapuniwa, wiskansa q'urawa k'anañansa wakanayra sutinirakiwa, chichilla

sawukipanxa niya kipkarakiwa, sawukipanxa pallata qipata, phalt'a chichillanxa uka kipka qipatarakiwa, qachu chichillansa urqu chichillansa walja qipanakakaspaxa ukhamarakiwa. Ukata k'anaña yatiqañatakixa k'ana saranakata yatxatañasa.

5ri. Chichilla sawukipa, ukhamaraki chichilla wiska k'anañansa saranaka yatxatasaxa qhipa yatinaka thaqhañanakana, k'anaña yant'asa, sawuña yant'asa apsusa ukhama qillqt'añasaxa, ukhama yatxatatanakawa jani utjkiti, ukata luraña saranakasata wakt'ayasa aña wakisi qillqt'añasa.

Yanapiri pankanaka

Arnold, Denise Y.

- 2012 *El Textil y Documentación del Tributo en Los Andes: Los Significados del Tejido en Contextos Tributarios*. Lima: Fondo Editorial de la Asamblea Nacional de Rectores.

Arnold, Denise Y. y Espejo, Elvira

- 2012 *Ciencia de tejer en Los Andes: Estructuras y técnicas de faz de urdimbre*; ILCA: Serie Informes de Investigación II, N° 7; Garza Azul Impresores & Editores; Impreso en La Paz Bolivia.

Arnold, Denise Y. y Espejo, Elvira

- 2013 *El Textil Tridimensional La Naturaleza del Tejido Como Objeto y Como Sujeto*. La Paz: Gama Azul Impresores & Editores.

Arnold, Denise Y.; Espejo, Elvira

- 2010 *Ciencia de Mujeres. Experiencias en la cadena textil desde los ayllus de Challapata*. La Paz: Instituto de Lengua y Cultura Aymara.

Cahlander, Adele; Houston, Ann Cason,

- 1978 *Marjorie Bolivian tubular edging and crossed warp techniques*.

Cahlander, Adele; Pollard Rowe, Ann Zorn, Elayne

- 1980 *Sling braiding of the andes*.

Callisaya Acero, Justino

- 2013 *Aymara Sawunaka II Jach'a Karangas, Jatun Killakas Asanajaqi "JAKISA" Sawunaka*. La Paz: UNIBOL-A-TK, Agence Catalana de Cooperacio al dessenvolupament.

Callisaya Acero, Justino

2012 *Aymara Sawunaka I La Paz*: UNIBOL-A-TK. Agence Catalana de Cooperacio al Desenvolupament.

Callizaya, Benigno

2013 *Jach'a yatiquña utasa*. Universidad Indígena Bolivianas Aymara Tupak Katari, La Paz: UNIBOL-A-TK

Choque María E. Mamani

2008 *Reconstitución del Ayllu y Derechos de los Pueblos Indígenas: El movimiento Indio en los Andes de Bolivia*. En Los Andes Desde Los Andes, Aymaranakana, Qhichwanakana Yatxatawipa, Lup'iwipa. La Paz - Bolivia, pp - 147 - 170.

Desrosiers, Sophie

1997 *Lógicas Textiles y Lógicas Culturales en Los Andes, en Saberes y Memorias en los Andes In Memoriam Thierry Saïgues*, Paris - Lima Perú.

Fischter, Eva

2008 *Urdiendo el tejido social*, LIT VERLAG Dr. W. Hopf Berlin

García Linera, Alvaro, Chávez León, Marxa, Costas Monje, Patricia

2010 *Sociología de los Movimientos Sociales en Bolivia. Estructura de movilizaciones, repertorios culturales y acción política*. Plural, AGRUCO.

Gisbert, Teresa, Arze Silvia, Cajías, Martha

2010 *Arte Textil y Mundo Andino*. La Paz: Plural Editores.

Guzmán, Ismael

- 2009 *La institución del azote en la región amazónica en Bolivia.* Boletín Virtual No 291, Año 8. www.cipca.org.bohttp://alainet.org/active/30624&lang=es

Lumbreras, Luís G.; Kaulicke, Peter; Santillana, Julián I.; Espinosa Waldimar

- 2008 *Compendio de Historia Económica del Perú, Economía prehispánica, Tomo I,* Instituto de Estudios Peruanos (IEP)

Moya, Rut

- 1988 *Los Tejidos y el Poder ... y el Poder de los Tejidos,* CEDIME, Quito.

Murra, John V.

- 2002 *El Mundo Andino población, medio ambiente y economía.* Lima: IEP Instituto de Estudios Peruanos.

Noejovich, Hector O.; Salazar Soler, Carmen; Suarez, Luís M.; Salas, Miriam

- 2009 *Compendio de historia económica, Política Comercial Minera del Perú II: Economía del periodo colonial temprana.*

Pollard Rowe, Ann; Miller, Laura M.; Meisch Lynn A.

- 2007 *Printed in the States of América, University of Texas Press.*

Poma de Ayala, Felipe Guamán

- 2008 *Nueva Crónica y Buen Gobierno I, II y III.* Lima: Fondo de Cultura Económica.

Poma, Muruchi; Muruchi, Feliciano; Morales H. María; Herrera L.

- 2008 *Ponchos Rojos,* plural editores.

Ticona, Esteban

- 2003 "El Thakhi entre los Aimara y los Quechua o la Democracia en los Gobiernos Comunales". *En Los Andes Desde Los Andes, Aymaranakana, Qhichwanakana Yatxatawipa, Lup'iwipa*. La Paz - Bolivia, pp - 125 - 146.

Wachtel, Nathan

- 1976 *Los vencidos Los indios del Perú frente a la conquista española (1530 - 1570)*, Alianza Editorial impreso en Madrid - España.

Yampara, Simón y Temple, Dominique

- 2008 *Matrices de Civilización sobre la teoría económica de los pueblos andinos*. La Paz: Qamañ Pacha/Fundación Qullana Suma qamaña" FEDQSUQU"

Yapita, Juan de Dios

- 2014 *Los Términos Textiles Aymaras Actuales de la Región Lacustre*, La Paz -Bolivia Gama Azul impresores & Editores.

Yapita, Juan de Dios

- 2014 *Los Términos Textiles Aymaras Del Siglo XVII*, La Paz -Bolivia Gama Azul impresores & Editores.

Yujra, Carlos

- 2005 *Laq'a achachilanakan Jach'a Tayka Amuyt'awinakapa*

Yanapiri jila kullakanaka

Alegre Choque, Fabiana

25 marani, Ayllu tayquira, Municipio Huanuni, provincia Dalence, Oruro.

Apaza Cruz, Fidel

40 marani, Curahuara de Carangas – Oruro

Calle Mollo, Manuel

83 marani, Ayllu: Aparu - Ch'uxña Quta, Totora Marka

Callisaya Quenta Juana

68 marani, kumuna Toke Pucuro, Municipio Achacachi, provincia Omasuyos, llamayu phaxsi, 2014 mara.

Condori Cayllagua, Natividad

60 marani, Kumuna Toke Ajllata, Municipio Santiago de Huata, provincia Omasuyos.

Condori Yujra, Pedro

68 marani, Qala Qala, Municipio Achacachi, provincia Omasuyos, llamayu phaxsi, 2014 mara.

Figueredo Pacheco Sofia

31 marani, prov. Villarroel departamento de La Paz.

Hilarión Luna Coaquira

Jach'a mallku de Tayka Marka Axawiri, ayllu Toloku, marka K'asillunkha.

Josefina Pillco

43 marani, kumuna Toke Pucuro, Municipio Santiago de Huata, 2014

Mamani Sajama, Constantino

38 marani, Crucero mallku, Ayllu: Tata Sapana, Kumuna Crucero, Totora Marka

Mamani Soto, Máximo

58 marani, Romero Quta, Ayllu: Aparu, Totora Marka, parcialidad Aransaya.

Mamani Soto, Simón

61 marani, Winu Uta, Ayllu: Aparu Awki Marka, municipio Totorá.

Mollo García Agustín

75 marani, Ayllu: Irana Lerqu, Totorá Marka, Oruro.

Morales, Angélica

45 marani, Marka Caquiaviri, Ayllu: Ixra

Tarqui Mamani, Atanacio

Jiliri Mallku Contorno Bajo, Axawiri Marka, Provincia Pacajes: Municipio Caquiaviri.

